

MONTENEGRIN JOURNAL FOR SOCIAL SCIENCES

Volume 3, 2019. Issue 1.

CIP - Каталогизација у публикацији
Национална библиотека Црне Горе, Цетиње
COBISS.CG-ID 32743952

ISSN 2536-5592

Publisher: Center for Geopolitical Studies

Center for Geopolitical Studies

Časopis *Montenegrin Journal for Social Sciences* upisan je u evidenciju
medija, Ministarstva kulture Crne Gore pod rednim brojem **782**.

MJSS

MONTENEGRIN JOURNAL FOR SOCIAL SCIENCES

Volume 3, 2019. Issue 1. Podgorica June 2019.

Publishing this issue of MJSS was supported by the Ministry of Science of
Montenegro

Editor in Chief: Adnan Prekić

Editors: Živko Andrijašević, Dragutin Papović, Ivan Tepavčević

International editorial board: John K. Cox, North Dakota State University, Fargo, UNITED STATES; Tvrtko Jakovina, University of Zagreb, Zagreb, CROATIA; Lidia Greco, University of Bari, Bari, ITALY; Helena Binti Muhamad Varkkey, University of Malaya, Kuala Lumpur, MALAYSIA; Vít Hloušek, Masaryk University, Brno, CZECH REPUBLIC; Adrian Hatos, Universitatea „Babeş-Bolyai” Cluj, ROMANIA.

Montenegrin Journal for Social Sciences is indexed in: CEOL-Central and Eastern European Online; Google Scholar; Index Copernicus; CiteFactor; Scientific Indexing Services (SIS); ISRA-Journal impact factor; Electronic Journals Library; ROAD; General Impact Factor; OAJI - Open Academic Journals Index.

Proofreading and lecture: Danijela Milićević

Address: Danila Bojovića bb 81 400 Niksic, Montenegro;

E-mail: mjss@ucg.ac.me

www.mjss.ac.me

Prepress and print: Pro file – Podgorica

Circulation: 200 copies

Volume 3, 2019. Issue 1. Podgorica June 2019.

CONTENTS:

GEOPOLITICAL IMAGINATIONS OF RUSSIA IN THE REGION OF THE CENTRAL AND EASTERN EUROPE Nikola NOVAK	7
CULTURAL PERCEPTIONS OF DEMOCRATIZATION AND EQUALITY IN NATIONAL SYMBOLISMS AS ONE OF THE STRUCTURAL FOUNDATIONS OF EASTERN POPULISM Luka FILIPOVIC	29
MONTENEGRO BEFORE THE MILITARY DEFEAT (1915-1916) Milan SCEKIC	59
BOKA KOTORSKA AT THE BEGINNING OF THE 20th CENTURY Ivan TEPAVCEVIC	101
MONTENEGRO'S LAST BATTLE-DIARY OF THE AUSTRO-HUNGARIAN GENERAL STJEPAN SARKOTIĆ Zeljko KARAULA	115
REVIEWS:	143
NEW RESEARCH STAGE - Book review: Marko Attila Hoare, Bosanski Muslimani u Drugom svjetskom ratu Dino DUPANOVIC	145
THIRD ATTEMPT TO ASSASSINATE KING ALEXANDER - Book review: Čedomir Antić, Kralj Aleksandar Milan SCEKIC	149
ANGLE OF OUR REALITY - Book review: Živko Andrijašević, Balkanski ugao Nada TOMOVIC	155
IN MEMORIAM - Radoje Pajović (1934-2019) Marijan Maso MILJIC	159
INSTRUCTIONS FOR AUTHORS	163

Glavni i odgovorni urednik: Adnan Prekić

Urednici: Živko Andrijašević, Dragutin Papović, Ivan Tepavčević

Međunarodni uređivački odbor: John K. Cox, North Dakota State University, Fargo, UNITED STATES; Tvrtko Jakovina, University of Zagreb, Zagreb, CROATIA; Lidia Greco, University of Bari, Bari, ITALY; Helena Binti Muhamad Varkkey, University of Malaya, Kuala Lumpur, MALAYSIA; Vít Hloušek, Masaryk University, Brno, CZECH REPUBLIC; Adrian Hatos, Universitatea „Babeş-Bolyai” Cluj, ROMANIA.

Montenegrin Journal for Social Sciences indeksira se u sledećim naučnim bazama: CEOL-Central and Eastern European Online; Google Scholar; Index Copernicus; CiteFactor; Scientific Indexing Services (SIS); ISRA-Journal impact factor; Electronic Journals Library; ROAD; General Impact Factor; OAJI - Open Academic Journals Index.

Lektura i korektura: Danijela Milićević

Adresa: Danila Bojovića bb 81 400 Nikšić, Crna Gora;

E-mail: mjss@ac.me

www.mjss.ac.me

Priprema i štampa: Pro file – Podgorica

Tiraž: 200

Volume 3, 2019. Issue 1. Podgorica Jun 2019.

SADRŽAJ:

GEOPOLITIČKE IMAGINACIJE RUSIJE U CENTRALNOJ I ISTOČNOJ EVROPI Nikola NOVAK	7
KULTURNA PERCEPCIJA DEMOKRATIZACIJE I RAVNOPRAVNOSTI U NACIONALNOM SIMBOLIZMU, KAO STRUKTURNI ELEMENT ISTOČNOG POPULIZMA Luka FILIPOVIĆ	29
CRNA GORA UOČI VOJNOG SLOMA (1915-1916) Milan ŠČEKIĆ	59
BOKA KOTORSKA NA POČETKU 20. VIJEKA Ivan TEPAVČEVIĆ	101
POSLJEDNJA CRNOGORSKA BITKA-DNEVNIK AUSTRO-UGARSKOG GENERALA STJEPANA SARKOTIĆA Željko KARLAULA	115
PRIKAZI:	143
NOVI ISTRAŽIVAČKI TALAS - Prikaz knjige: Marko Attila Hoare, Bosanski Muslimani u Drugom svjetskom ratu) Dino DUPANOVIĆ	145
TREĆI ATENTAT NA KRALJA ALEKSANDRA - Prikaz knjige: Čedomir Antić, Kralj Aleksandar Milan ŠČEKIĆ	149
UGAO NAŠE STVARNOSTI-Prikaz knjige: Živko Andrijašević, Balkanski ugao Nada TOMOVIĆ	155
IN MEMORIAM - Radoje Pajović (1934-2019) Marijan Mašo MILJIĆ	159
UPUTSTVA ZA AUTORE	165

Original scientific article

CRNA GORA UOČI VOJNOG SLOMA (1915-1916)

Milan SCEKIC¹University of Montenegro, Faculty of Philosophy, Danila Bojovića bb, Nikšić,
Montenegro

e-mail: milans@ucg.ac.me

ABSTRACT:

After Montenegro has declared war to Austro-Hungary at the beginning of August 1914, and Montenegrin army during the first months of war accomplished huge war successes at the seaside and in the area of the South-East Bosnia, at the end of 1914 there was a standstill on the Balkan front. From that time until October 1915, on the Montenegrin- Austrian-Hungarian front were led just occasional conflicts of lower intensity. War operations onto the Balkan front were again intensified at the beginning of autumn 2015, when the Central Powers started a new huge offensive against Serbia and Montenegro. Despite tough resistance that was offered to the enemy, Montenegrin and Serbian armies were forced to slowly withdraw before the superior enemy. After the defeat of Serbian army and its withdrawal over Montenegro towards Albanian coast, Montenegrin army protected its retreat in unequal fight with the superior enemy. But, despite the supremacy that Austrian-Hungarian army had, it led bitter fights with poorly equipped Montenegrin army, whose fighting quality, regardless of numerous weaknesses, was on very high level. However, having in mind the fact Montenegro entered into this war materially and technically unprepared, and that its food and war material supply was difficult and that it was forced to support thousands of refugees that escaped from the area of Bosnia

¹ **MILAN SCEKIC:** (1979. Bar) He studied history at the Faculty of Philosophy in Kosovska Mitrovica. He completed his postgraduate studies at the Faculty of Law of the University of Donja Gorica (Department of International Relations). He graduated in 2012 on the topic "Montenegrin diplomacy in the Balkan Wars", after which he enrolled in doctoral studies at the Faculty of Philosophy in Nikšić. From 2008 to 2017 he worked in elementary schools "Anto Đedović", "Mrkojevići", "Yugoslavia" and the Secondary School of Education in Bar, and from October 2017 to September 2018 as Senior Researcher at the Historical Institute of Montenegro. In the same year he was aged as a teaching assistant at the Faculty of Philosophy in Nikšić at the Department of History

and Herzegovina, Bay of Kotor, Serbia, Metohija and Sandzak before the Austrian-Hungarian army to the midland of Montenegro, poverty, hunger and anarchical atmosphere reigned the country. In these circumstances, left alone to fight against superior enemy, Montenegrin army was forced to, after months of fight, to lay down its arms in January 1916.

KEY WORDS: Montenegro, Austria- Hungary, Central forces, army.

SAŽETAK:

Nakon što je Crna Gora objavila rat Austrougarskoj početkom avgusta 1914. godine, a crnogorska vojska tokom prvih mjeseci rata ostvarila velike ratne uspjehe na Primorju i području jugoistočne Bosne, krajem 1914. na Balkanskom frontu došlo je do zatišja. Od tada pa sve do oktobra 1915. godine, na crnogorsko-austrougarskom frontu vođeni su samo sporadični okršaji manjeg intenziteta. Ratne operacije na Balkanskom frontu ponovo su intenzivirane s jeseni 1915. godine, kada su Centralne sile pokrenule novu veliku ofanzivu protiv Srbije i Crne Gore. Uprkos žilavom otporu koje su pružale protivniku, crnogorska i srpska vojska bile su primorane na postepeno povlačenje. Nakon povlačenja srpske vojske preko Crne Gore u pravcu albanske obale, crnogorska vojska štitila je njenu odstupnicu u neravnoj borbi sa nadmoćnijim neprijateljem. No, uprkos premoći koju je imala, austrougarska vojska vodila je ogorčene bojeve sa slabo opremljenom crnogorskom vojskom, čiji je borbeni kvalitet uprkos brojnih manjkavosti bio na zavidnom nivou. Ali s obzirom da je u ovaj rat Crna Gora ušla materijalno-tehnički nespremna, da je njeno snabdjevanje hranom i ratnim materijalom bilo otežano i da je bila primorana da izdržava na hiljade izbjeglica koje su sa prostora Bosne i Hercegovine, Boke Kotorske, Srbije, Metohije i Sandžaka izbjegle ispred austrougarske vojske u unutrašnjost Crne Gore, u zemlji su zavladao nemaština, glad i anarhične prilike. U takvim okolnostima ostavljena sama da se bori sa nadmoćnijim neprijateljem, crnogorska vojska bila je primorana da nakon višemjesečne borbe položi oružje januara 1916.

KLJUČNE RIJEČI: Crna Gora, Austro-Ugarska, Centralne sile, vojska.

O periodu koji je prethodio vojnom slomu Crne Gore objavljen je veliki broj naučnih monografija, članaka, priloga, rasprava, prikaza i izvora, koji uglavnom tretiraju vojno-političku situaciju u Crnoj Gori od početka jesenje ofanzive koje su pokrenule Centralne sile na Balkanu oktobra 1915. godine, pa sve do vojnog sloma Crne Gore januara 1916. godine. O ovoj tematici pisano je dosta i u sklopu izučavanja crnogorske prošlosti čiji hronološki okviri prevazilaze period Prvog svjetskog rata. No, s obzirom da takvih djela ima mnogo i da je period koji je prethodio slomu crnogorske države obrađivan u nekoliko naučnih monografija o Prvom svjetskom ratu („*Operacije crnogorske vojske u Prvom svjetskom ratu*“, Beograd, 1954; M. Zelenika, „*Rat Srbije i Crne Gore 1915*“, Beograd, 1954; N. Škerović, „*Odnosi sa Srbijom - Kapitulacija*“, Titograd, 1963, N. Rakočević, „*Crna Gora u Prvom svjetskom ratu 1914-1918*“, Cetinje, 1969) objavljenih pedesetih i šesdesetih godina XX vijeka, navešćemo samo značajnija djela koja su za predmet izučavanja imala ovaj period crnogorske prošlosti.

Nakon Prvog svjetskog rata, bivši sekretar kralja Nikole, Miloš Živković, objavio je u Beogradu 1923. memoarsko djelo „*Pad Crne Gore*“, u kojima je ostavio dragocjene i pouzdane podatke o ovom periodu crnogorske prošlosti. Neuporedivo skromnija u tom smislu, ali ne i potpuno beznačajna za proučavanje ove tematike je knjiga Vasilije B. Vrbice-Vukotić (kćerke serdara Janka Vukotića) „*Sa serdarom Jankom Vukotićem u redovima Sandžačke vojske*“, koja je objavljena u Beogradu 1940. godine. Dvadesetak godina kasnije kao dodatak knjizi „*Crna Gora u ratovima 1912-1918. i u poratnoj istoriji*“ (Vindzor, Kanada, 1955), potpukovnik Jevto A. Ružić, objavio je 1961. u Minhenu knjigu „*Crna Gora u danima krize: krajem 1915. i početkom 1916. godine i posle rata*“, koja se temelji na objavljenoj literaturi, dokumentima i sjećanjima autora, koji je bio savremenik tih događaja i učesnik Mojkovačke bitke. Krajem osamdesetih godina prošlog vijeka publicista Mihailo Ašanin objavio je knjigu „*I tada rekoše: neće proći*“ (Titograd, 1988), koja je uglavnom bila posvećena ratnim operacijama koje su u posljednjih mjesec dana vođene na mojkovačkom sektoru fronta. I ova knjiga se takođe temelji na objavljenoj literaturi, dokumentima, ali i dragocjenim sjećanjima aktera Mojkovačke bitke. Godinu dana kasnije na Cetinju je izašla knjiga Jakova Mrvaljevića „*Kraj crnogorskog Kraljevstva*“, koja je uprkos obećavajućem naslovu, jako skromnom tekstu i velikom broju ilustracija, bez veće vrijednosti za nauku, budući da se temelji na objavljenoj literaturi koja u sazajnom smislu ne donosi ništa novo što o ovom periodu crnogorske povijesti nije bilo poznato. O događajima koji su prethodili vojnom slomu Crne Gore (kraj 1915. i početak 1916.), u ovoj knjizi napisano je svega par strana.

O ovom periodu crnogorske prošlosti u međuratnom periodu publikovan je veliki broj članaka u periodici, čiji su autori mahom bili Crnogorci. Godine 1926. u „Novoj Evropi“ Jovan Đonović publikovao je članak „Crna Gora u Novoj Evropi: ko je pripremio kapitulaciju u Svetskom ratu“, a o ovoj i srodnoj tematici pisali su te godine u ovom časopisu još i: Marko Daković („O padu crnogorske države i njene dinastije“), general Janko Vukotić („Serdar Janko o kapitulaciji Crne Gore“), Luka Pišteljić („Iz dokumenata: Jedan povjerljiv izvještaj ruskog Ministarstva inostranih dela o crnogorskoj kapitulaciji“), Milan Ćurčin („Ko je izdao Crnu Goru“, „Đeneral Pešić manevriše“), Petar Plamenac („Uzroci crnogorske kapitulacije“) i Lazar Mijušković („Zvanična Crna Gora i kapitulacija“). Istoričar Nikola Škerović objavio je u ovom časopisu 1926. godine članak „Crna Gora u Svetskom ratu“, ali o posljednjim mjesecima pred slom Crne Gore napisao je svega nekoliko rečenica. Naredne godine Pero Slijepčević objavio je u časopisu „Nova Evropa“ članak „Janko Vukotić i kapitulacija Crne Gore“, a 1936. u cetinjskim „Zapisima“ publikovan je članak Sava P. Vuletića „Demisija crnogorske vlade 1915.“ U istom časopisu 1936. Risto Dragičević objavljuje prilog „Jedna sračunata depeša Petra Pešića“, a četiri godine kasnije Dušan D. Vuksan u „Zapisima“ publikuje članak „Jedan detalj s kraja 1915. godine“. U međuratnom periodu o ovoj problematici objavljen je veliki broj novinskih članaka i rasprava u štampi, od kojih je najveći broj publikovan u „Slobodnoj misli“.

U periodu nakon Drugog svjetskog rata o ovoj tematici postoji svega nekoliko radova u „*Istorijskim zapisima*“. Tako je 1968. Novica Rakočević u ovom časopisu objavio članak: „Borbe Hecegovačkog odreda crnogorske vojske u januaru 1916. godine“, a četiri godine kasnije izašao je prilog Ljuba Poleksića „Posljednji dani Uskočkog bataljona januara 1916. godine“. Krajem devedesetih godina XX vijeka, u izdanju Instituta za savremenu prošlost u Beogradu objavljen je 1998. zbornik radova: „Mojkovačka operacija 1915-1916“, u kome se veliki broj radova odnosio upravo na ovaj period.² Iste godine u Podgorici je u izdanju Istorijskog instituta Crne

2 Marko Negovanović, Neke pouke za celinu strategije iz Mojkovačke operacije, 40-49; Slavko Vukčević, Osvrt na strategijska gledišta Vrhovne komande srpske i crnogorske vojske 1915, 50-56; Miloje Pršić, Operacije srpske i crnogorske vojske krajem 1915. i početkom 1916. godine, 57-68; Mitar Đurišić, Mojkovačka operacija 1915-1916. godine, 70-85; Đuro Batričević, Lovčenska brigada na Javoru, 86-99; Savo D. Marković, Gornjomorački bataljon u Mojkovačkoj bici, 123-134; Miodrag S. Joksimović, Vasojevički odred u završnim operacijama crnogorske Sandžačke vojske 1915/16. godine, 149-161; Gojko Miljanić, Zapadni front crnogorske vojske u ratu 1915-1916, 162-172; Slavko Stijačić, Bitka na Klobucima 5-11. januar 1916. za vreme Mojkovačke bitke, 173-183; Slobodan Boban Tomić, Organizacija i funkcionisanje saniteta Sandžačke vojske (1914-1916), 185-198; Predrag Pejčić, Vazduhoplovni aspekti dejstva neprijateljske avijacije nad Crnom Gorom i istorijske činjenice, 199-209; Stevan

Gore publikovan zbornik radova: „Crna Gora u Prvom svjetskom ratu“, u kome su objavljena samo dva rada koji se odnose na ovu problematiku. I to: Šerba Rastodera, „Jedno svjedočene o uzrocima kapitulacije Crne Gore u Prvom svjetskom ratu“ i Novice Rakočevića, „Prilog pitanju kapitulacije crnogorske vojske 1916“, koji u saznajnom smislu predstavljaju skroman doprinos ovoj tematici i nauci uopšte. Iako je u Istorijskom institutu Crne Gore pohranjena ogromna nekorišćena arhivska građa o učešću Crne Gore u Prvom svjetskom ratu, crnogorski istoričari koji su objavili radove u ovom zborniku, među kojima i oni iz Istorijskog instituta, ovu građu su potpuno ignorisali.

S obzirom da su teme vojno-političke prirode u posljednjih stotinu godina bile prilično eksploatisane u istoriografiji, u zborniku radova: „Crna Gora u Prvom svjetskom ratu“, koji je povodom stogodišnjice početka ovog globalnog sukoba objavila Matica crnogorska (Cetinje – Podgorica, 2015. godine), izuzev jednog rada koji tretira ratne operacije crnogorske vojske u periodu od 1914-1916. godinu (Kadić; Kasalica, 2015), nema radova koji se bave problematikom nestanka crnogorske države, iako se radi o ubjedljivo najkvalitetnijem zborniku radova koji se odnosi na učešće Crne Gore u Prvom svjetskom ratu. Ovaj zbornik, više nego ijedan drugi do sada, skrenuo je pažnju stručnoj javnosti, da je problematika učešća Crne Gore u Prvom svjetskom ratu prilično neistražena, što potvrđuju brojni istraživački radovi objavljeni u njemu, koji se temelje na nekorišćenoj arhivskoj građi.

Značajan prilog proučavanju ovog perioda crnogorske prošlosti predstavljaju tekstovi kapetana Mira Božovića „Pad Lovćena i slom Crne Gore 1915. godine“ i Dušana D. Vuksana „Potonji dani samostalnosti Crne Gore“, koji su pohranjeni u Arhivsko-memoarskom fondu Biblioteke Istorijskog instituta Crne Gore u Podgorici, a koje je 2015. u časopisu Matica objavio publicista Marijan Mašo Miljić. No, s obzirom da u svim ovim djelima dominira isključivo vojno-politička tematika, što je i logično, a da u domaćim arhivima postoji ogromna građa koja tretira i ostale segmente života, koji govore o prilikama u Crnoj Gori s kraja 1915. i početka 1916. godine, odlučili smo se da ovim radom skrenemo pažnju na događaje koji su od nemalog značaja za razumijevanje okolnosti koji su doveli do vojnog sloma 1916. godine. I naravno da podstaknemo istraživače na dalja istraživanja kako ove, tako i brojnih drugih neistraženih tema o učešću Crne Gore u Prvom svjetskom ratu.

J. Ružić, Drobњаčki bataljon Sandžačke vojske u Mojškovačkoj operaciji, 273-288; Tomislav Tomić, Mojškovačka bitka 1916 – psihološki aspekti, 303-309; Ljubomir Marković, Operativno strategijski značaj Mojškovačke bitke, 370-374; Ranko Pejić, Mojškovačka operacija na stranicama „Sarajevskog lista“, 381-392.

***

Atentat na nadvojvodu Franca Ferdinanda i njegovu suprugu Sofiju Hotek, koje je u Sarajevu krajem juna 1914. godine lišio života član revolucionarne organizacije „Mlada Bosna“ Gavrilo Princip, ubzao je put ka izbivanju sukoba svjetskih razmjera. Iako je zvanični Beograd Sarajevski atentat okarakterisao kao „strahovito ubistvo“ i izrazio žaljenje „što su iznenadnom smrću austro ugarskog prestolonaslednika i njegove supruge podjednako u srce pogođeni uzvišeni vladar susedne nam monarhije i svi narodi koji u njoj žive“, teško se može povjerovati tvrdnjama da je ovaj čin u Srbiji izazvao „osećanja najveće indignacije i najstrožije osude“ (Politika, 17. 06. 1914). Tim prije što se samo dva dana nakon sarajevskog atentata u beogradskoj *Politici* moglo pročitati, da su atentati posljedica „rđavih političkih sistema“, te da „u zemljama u kojima vladaju normalni, zdravi politički odnosi atentata nema, ili ako ih ima, oni dolaze kao posledica duševnog rastrojstva pojedinaca“ (Politika, 17. 06. 1914). Dakle, nema nikave sumnje da se ovakvim tvrdnjama nastojalo naći opravdanje za sarajevski atentat.

I zvanično Cetinje je oštro osudilo sarajevski atentat nazvavši ga terorističkim aktom „usamljenih fantasta“, koji je u Crnoj Gori proizveo „opšte žaljenje“ i „jednodušnu najoštriju osudu“ (Glas Crnogorca, 21. jun 1914). Crnogorski zvaničnici su bili jako zabrinuti zbog ubistva austrougarskog prijestolonasljednika, a kralj Nikola čim je saznao za sarajevski atentat svome ađutantu je proročanski tačno kazao: Evo rat!“ (Jovanović, 1998, 127). Tako je i bilo. Mjesec dana kasnije Austro-Ugarska je objavila Srbiji rat, a u sukob su ubrzo ušle Rusija, Njemačka, Francuska, Velika Britanija i Belgija. Istog dana kada je Austrougarska napala Srbiju, Crna Gora je objavila mobilizaciju svoje vojske, a nedugo potom i rat Austro-Ugarskoj. U svojoj ratnoj proklamaciji kralj Nikola je Austro-Ugarsku uporedio sa morom koja „pritiska dušu jugoslovenskog naroda“ i teži da uništi Srbiju i Crnu Goru. Stoga je pozvao Crnogorce po treći put u posljednje dvije godine „u sveti rat za slobodu Srpstva i Jugoslovenstva“. Za vremešnog kralja i njegovu Kraljevinu ispostaviće se i posljednji (Glas Crnogorca, 15. jul 1914; 25. jul 1914).

***

Ratne operacije između Crne Gore i Austro-Ugarske počele su 7. avgusta 1914. godine. Crna Gora je na početku rata mobilisala je 35.000 vojnika, ali se vremenom taj broj povećao na oko 50.000. Crnogorska vojska bila je podijeljena u četiri operativna odreda: Lovćenski, Hercegovački, Sandžački i Starosrbijanski.

Iako je bila prilično materijalno iscrpljena i desetkovana u Balkanskim ratovima, crnogorska vojska je tokom prvih mjesec dana rata postigla izvanredne rezultate osvojivši: Spič, Petrovac, Sveti Stefan, Budvu, Grbalj, Čajniče, Foču, Goražde, Rogaticu, ušla na područje Kalinovika i stigla u neposrednu blizinu Sarajeva. No, daleko od toga da su ovako impozantni rezultati koje je postigla crnogorska vojska tokom prvih mjesec dana rata bili odnos realnih snaga zaraćenih vojski, već više činjenice da je crnogorski front za Austro-Ugarsku bio od sporednog značaja u odnosu na srpski i Istočni front. U protivnom, teško je objasniti da je austrougarska vojska, koja je u Kotoru imala ozbiljnu pomorsku bazu, i koja je od samog početka rata izvršila blokadu crnogorske obale (vršeći povremena bombardovanja sa mora i iz vazduha), uspjela da izgubi cijelo jedno područje od Bara pa gotovo do samog Kotora, od vojske koja osim visokog borbenog morala oskudijeva u svemu drugom. Pri tom crnogorske civilne i vojne vlasti na Primorju više su vodile računa da blagovremeno notiraju povremene austrougarske napade, i da o njima revnosno obaviještavaju nadležne na Cetinju, nego što su se ozbiljno sukobljavale sa neprijateljem. Čak i kad mu se suprostave, ti su napadi bili potpuno nedjelotvorni. U principu na ovom sektoru fronta veće vojne aktivnosti nije bilo do januara 1916. godine, a crnogorske vojne vlasti svjesne svoje inferiornosti nastojale su da svojim ponašanjem ne daju povoda neprijatelju da ih napadne. O tome vrlo uvjerljivo govori slučaj iz Ulcinja, čiji je predsjednik opštine praktično molio boga da austrougarske ratne lađe ne granatiraju ovu crnogorsku varoš, jer im se u tom slučaju ne može pružiti ozbiljan otpor. Samim tim ni izbjeći poraz na ovom dijelu frontu (Petrović-Vuletiću... DACG). Tim prije jer se u nekim od zauzetih mjesta, poput Spiča, tokom prve polovine avgusta 1914. godine nalazilo svega deset crnogorskih vojnika, a od familija spičanskih niko „osim dva tri trgovca i dva crevljara“ (Nikčević-Vuletiću... DACG). Prije će biti da su se sa toga, ali i sa područja na kome je operisala Sandžačka vojska, austrougarske snage taktički povukle, usmjerivši glavni dio svoje vojske na srpski front. Toga je bio svjestan i komandant Kolašinske brigade, koji je savjetovao jednog od potčinjenih mu komandanata, da u slučaju napada iz pravca Sarajeva njegova izvidnica pruži snažan otpor neprijatelju, jer bi po svemu sudeći „on bi bio slab po kakvoći“. „Oni, t.j. Austrijanci u tvrđavama ostavili su sve slabiju vojsku; a što imaju bolje, to je bilo sve na Srbiju.“ Do koje mjere su Austrougari oslabili svoje snage na ovom dijelu fronta, najbolje govori činjenica da su ih tih dana srpski drugopozivci gonili preko Vlasenice do Kladnja (Medenica-Drljeviću... DACG).

Svakako da je ovakva situacija umnogome olakšala operacije crnogorskoj vojsci u jugoistočnoj Bosni, koja je došla nadomak Sarajeva, zauzevši važne položaje s

istoka i juga: Romaniju, Jahorinu, Crni Vrh i Borovu Glavu (Šćekić, 2017, 249). Uspješne operacije crnogorske i srpske vojske primorale su komandu austrougarske Balkanske vojske da odloži ofanzivu na Drini, kako bi pokrenule novu u jugoistočnoj Bosni. U tom nastojanju je i uspjela, budući da je oktobra 1914. godine primorala srpske i crnogorske snage da se povuku na desnu obalu Drine. Nakon toga, novembra 1914. godine, austrougarska Balkanska vojska nastavila je započete operacije na Drini. Ofanziva austrougarske vojske vršena je uspješno sve do teškog poraza na Kolubari, kada su i djelovi snaga crnogorske Sandžačke vojske (4 brigade) učestvovali u njenom gonjenju sa srpske teritorije od Sandžaka preko Drine (Operacije, 1954, 235-236). Na Balkanskom frontu poslije toga do jeseni 1915. godine nije bilo većih operacija.

Na granici prema Albaniji crnogorska vojska je sve vrijeme rata vodila borbe s albanskim odmetnicima, koje je nesebično podržavala Austro-Ugarska. Intenzitet tih borbi nije se mogao porediti sa onim borbama koje su vođene na zapadnim granicama Crne Gore, ali daleko od toga da je puška na ovom dijelu granice prestala da se oglašava. Naprotiv, Albanci su svakodnevno napadali na crnogorske vojnike, organe vlasti, mirno stanovništvo i spriječavali dopremanje hrane i ratnog materijala do Crne Gore. Takvim djelovanjem dali su svoj doprinos u borbi protiv slovenskih država (Srbije i Crne Gore) i olakšali snagama Centralnih sila da trijumfuju u sukobu s njima krajem 1915. i početkom 1916. godine. Nesnošljivo stanje na tom dijelu granice Crnoj Gori je poslužio kao povod da njena vojska zauzme Skadar juna 1915. godine. Opravdanje crnogorskih vlasti pred velikim silama da su ih na to natjerale neredovne prilike u Albaniji nije bilo nimalo uvjerljivo. Tim prije jer je i ranije takvo stanje bilo na ovom dijelu granice, a crnogorske vlasti su se odlučile da okupiraju Sjevernu Albaniju tek juna 1915. godine. Dakle, nakon gotovo godinu dana od početka rata. U svakom slučaju velike sile nijesu nimalo blagonaklono gledale na ovaj potez crnogorskih vlasti.

Ako izuzmemo ovaj angažman crnogorske vojske, gotovo cijela 1915. godine prošla je relativno mirno. Sve do oktobra 1915. godine, kada će Centralne sile pokrenuti veliku ofanzivu protiv Srbije i Crne Gore.

***

Nakon višemjesečnog zatišja na Balkanskom frontu, s jeseni 1915. godine, otpočela je velika ofanziva Centralnih sila protiv Srbije i Crne Gore. Jesenju ofan-

zivu Centralnih sila Crna Gora je dočekala prilično iscrpljena. Crnogorske vlasti tokom cijelog rata morale su voditi računa o nemalom broju crnogorskih državljana koji su se nalazili na ivici egzistencije, kao i brojnim izbjeglicama iz susjedne Austro-Ugarske. Samo iz Bosne i Hercegovine utočište u Crnoj Gori pronašlo je do početka 1915. oko 7.000 izbjeglica (Srpske novine, 24. februar 1915). Ali, kako bude napredovala ofanziva Centralnih sila taj će broj poprilično uvećati. Posebno kada se na hiljade srpskih vojnika i izbjeglica budu krajem 1915. povlačili preko Crne Gore ka albanskoj obali. Uprkos teškoj situaciji, crnogorske vlasti nastojale su da svim tim nevoljnicima koji su pronašli utočište u Crnoj Gori pruže kakvu-takvu pomoć i spasu ih sigurne propasti. Time se malena Crna Gora u ovom ratu svojski odužila Srbiji i saveznicima. Ali ne i saveznici njoj, koji će je nakon rata zbrisati sa političke karte Evrope.

Isti cilj imale su i Centralne sile kada su pokrenule veliku ofanzivu s jeseni 1915. godine. Prije početka ratnih operacija neprijatelj je iz vazduha vršio izviđanje crnogorskih položaja (Vukotić-Vuletiću... DACG).³ Nedugo potom austrougarska vojska je duž rijeke Drine otpočela „veliku aktivnost“ protiv snaga crnogorske Sandžačke vojske i pokušala na više mjesta da pređe ovu rijeku, ali je na svim pravcima bila odbijena (Vuletić oblasnim upravama, DACG). Neprijateljska ofanziva na Drini nije dala željene rezultate ni par dana kasnije, kada je kod Višegrada bilo zaustavljeno njegovo napredovanje, a na sektoru fronta kod Gacka austrougarska vojska je bila primorana da se nakratko povuče (Ministarstvo Vuletiću, DACG).⁴ Ogorčene borbe vodila je Sandžačka vojska tih dana i na liniji Varda-Bijelo Brdo, dok je na Drini vođena uglavnom artiljerijska borba (Vuletić oblasnim upravama, DACG). Južno od Višegrada, desno krilo Sandžačke vojske je 31. oktobra 1915. godine preduzelo kontranapad protiv neprijatelja. U tim okršajima crnogorski vojnici koristili su i bombe, čime su primorali neprijatelja na odstupanje, goneći ga čak do Suhe Gore. Austrougari su u ovom okršaju imali oko 400 ljudi izbačenih iz stroja, dok je 1 poručnik i preko 100 vojnika palo u crnogorsko zarobljeništvo. „Ovo se desilo na dan sv. Evangelista Luke, te dan predstavljanja Sv. Petra Cetinjskog i ovaj

3 Jedan od tih aviona, koji je iz Dubrovnika išao za Sarajevo, bio je prinuđen da sleti 11. oktobra 1915. godine u poslijepodnevni satima „na polju ispod Ilinog brda“. Avionom su upravljali feldbebeli: Julius Arizi („Njemac rodom iz Tečena“) i Anton Čabed (Poljak). Avion je bio „zdrav“, a piloti sporovedeni na saslušanje; Avion istog tipa letio je novembra 1915. godine ponovo iznad Pljevalja i odletio u pravcu Metaljke. No, i ovaj avion je bio primoran da prinudno sleti. Ovoga puta na srpskoj teritoriji, u selu Podblaću blizu Priboja.

4 U isto vrijeme u Srbiji su se vodile krvave borbe kod Negotina, Zaječara, Knjaževca, Pirota i Vranja. U novooslobođenim krajevima Srbije vodile su se borbe na Vardaru kod Velesa i Skoplja.

blagoslov Božjih ugodnika, izliven na crnogorsko oružje, ulijeva nam dobre nade u trenucima, kada naše srpsko pleme preživljuje kritične momente u svojoj slavnoj historiji.“ Na Cetinju su toliko bili oduševljeni ovom crnogorskom pobjedom, da su naredili svim Oblasnim upravama u Crnoj Gori da ovu radosnu vijest svuda razglase (Vuletić oblasnoj upravi, DACG).⁵ Ovom pobjedom bio je oduševljen i sam crnogorski kralj, koji je čestitao hrabrom Kosovskom odredu „junačku pobjedu, izvojevanu na dan Sv. Petra Cetinjskog Božjom i njegovom pomoću“. Kralj je uputio čestitke Sandžačkoj vojsci i njenom komandantu, kao i crnogorskim vojnicima sa Troglava, Vardara, Klobuka, Grahova i Kosmača, „koji svojom pobjedom nad mnogo nadmoćnijim neprijateljem zadužiše Otadžbinu“. *Glas Crnogorca* je pisao da je kralj Nikola nakon ovih sjajnih pobjeda crnogorske vojske bio ubijeđen u konačnu „srpsku pobjedu“ (*Glas Crnogorca*, 1. novembar 1915). A da li je to zaista osjećao, teško je sa sigurnošću kazati. Ali ako su na Cetinju možda i pomislili da će sveti Petar i nebesa spriječiti neprijatelja u svom naumu i pomoći Crnoj Gori, grdno su se prevarili. Energični neprijateljski napadi primorali su najprije Sandžačku vojsku na postepeno povlačenje, a krajem novembra 1915. godine bilo joj je naređeno da svoje snage koncentriše „na glavne položaje za odbranu“(Vuletić oblasnim upravama, DACG).

No, dok su crnogorski vojnici krvarili na frontu, dotle je jedan broj vojnih obveznika iz unutrašnjosti Crne Gore odlazio sa svojim familijama u Peć. Samo u nekih dva-tri dana, sredinom novembra 1915. godine, stiglo je oko 40 crnogorskih familija u Peć. Kao po pravilu svi su bili bez isprava, a prednjačili su Bjelopavlići i Kući, koji su „jatomice“ dolazili kako bi izbjegli vojnu obavezu. Pretpostavljamo da izbjegavanje vojne obaveze nije bio jedini cilj zbog koga su dolazili u Metohiju, jer su vodili porodice sa sobom. Prije će biti da su nastojali da ih u tim krajevima prehrane. Ako su zaista tome težile ove porodice, nema nikave sumnje da su se prevarile u računici da će im to poći za rukom makar iz dva razloga. Prvi je bio taj da hrane ni na ovom području nije bilo u izobilju, a drugi da očito nijesu računale da će to područje ubrzo pasti u ruke neprijatelju i da će se morati ubrzo vraćati onamo odakle su došli. Kako god činjenica je da je posebno teško bilo spriječiti Kuće da dolaze, pošto su se kretali planinskim putevima preko Plava i Gusinja (Petrović Vuletiću, DACG). Ali ako u Peći nije bilo vojnika koji bi ih povratili nazad („nemam ni vojnika

5 Crnogorska vojska je od ratnog materijala zaplijenila 4 topa i 1 mitraljez; Dana 2. novembra 1915. godine na položajima kod Višegrada crnogorski vojnici zarobili su 60 neprijateljskih vojnika i nanijeli mu „velike štete“. „Na Drini se vodi artiljerijska borba. Na frontu Troglav – Vuči – Do produžuje se borba. Neprijatelj je zadržan na graničnom frontu, gdje je imao velike gubitke, među kojima na mrtvo 1 majora, 2 niža oficira i 1 ljekara.“

na raspoloženju“), u kapetaniji Šestansko-selačkoj očito s tim nijesu imali problema. Tamo je uhvaćeno 17 vojnih bjegunaca, dok je u Istražnom zatvoru u Baru bilo njih 99. Svi su bili pomilovani i upućeni na izgradnju puta Andrijevića-Peć. Izuzev osmorice vojnih bjegunaca koji su se nalazili u bjekstvu (Nikčević Ministarstvu, DACG). Nesumnjamo da i njih osmoricu, ukoliko su uhvaćeni u međuvremenu, nije pomilovao crnogorski suveren jer su državi tih dana više koristili na poslovima izgradnje puteva nego u zatvoru.

Ohrabreni napredovanjem Centralnih sila, njihovi vjerni saveznici kačaci (albanski odmetnici) bili su iz dana u dan sve brojniji, kako bi svojim mentorima i finansijerima pomogli u borbi protiv slovenskih država. Samo u „Ljumi naškoj“ krio se 300 naoružanih kačaka spremnih da u datom momentu otpočnu borbe protiv Crnogoraca (Radonjić Vuletiću, DACG). Povoljan momenat da se pobune i otpočnu da teroristu mjesno pravoslavno stanovništvo osjetili su i muslimani iz sreza štavičkog „do naše granice“ (Bakić Vuletiću, DACG). Tako su se u rožajskoj kapetaniji u hajduke odmetnuli oficir Redžo Mehović i Zeno Nezirović s Vuče, koji su organizovali razbojničke čete i činili „svakojaka zla kapetanstvu“ (Bakić Vuletiću, DACG). Inače primjetno je da se i kod muslimana ovog kraja tih dana osjećalo „neko zadovoljstvo i komešanje“, a mjesne vlasti su strahovale da će se ono svakog momenta pretvoriti u otvorenu pobunu. Tim prije što su poredak u ovom kraju održavala svega četiri žandarma, dok su ostali bili raspoređeni na razne druge poslove (Bakić Vuletiću, DACG). Nadiranje Centralnih sila ohrabrilo je odmetnike raznih profila da se upute prema Crnoj Gori. Tako je u njenom graničnom dijelu primjećeno blizu 40 bugarskih komita naoružanih puškama, bombama i malim vojnim noževima.⁶ No, osim što su od stanovništva tražili da im daju da jedu, ne raspolažemo podacima da su činili neke štete (Bakić Vuletiću, DACG). Mada nema sumnje da nikakvim dobrom nijesu došli u Crnu Goru. No, sve i da jesu, u Crnoj Gori je tih dana bilo malo lijepih i ohrabrujućih vijesti. Jedino je kralj Nikola hrabrio svoje podanike, da uprkos teškoj situaciji na Balkanu ne klonu duhom jer „nijedna stopa moje junačke zemlje nije još do danas nogom neprijateljskom pogažena“, uvjeravajući ih da će se Crna Gora „krvavo braniti“. Nastupe li kojim slučajem teži dani, onda će sasvim sigurno bog i saveznici pomoći Crnoj Gori „i mi ćemo najposlije dobiti“, govorio je crnogorski kralj tih dana. Teško je povjerovati da je kralj Nikola kao iskusan vladar zaista vjerovao da se na Balkanu može desiti potpuni obrt. Prije bi rekli da je crnogorski suveren ovakvim porukama

⁶ Bugarskih komita bilo je 37. Kretali su se u tri grupe. U jednoj se nalazilo 19, drugoj 8 i trećoj 10 komita. Puškama i bombama je bilo naoružano njih 23, dok su ostali nosili male vojne noževe. (Isto.)

poručivao svome narodu da se pripremi za skori vojni slom, što je uostalom zadesilo i mnogo snažniju saveznicu Srbiju. Zato mu je proročanski nagovjestio nastupajuće događaje, ali i svoj egzil. „Čuje li se glas, da je neprijatelj ovo ili ono mjesto ili oblast pritisnuo i osvojio, to će biti, vjerujte samo privremeno. Čuje li se glas, da sam se i Ja sa Moga stônoga mjesta pošenuo, ondje će biti Moj prijesto – gdje Ja budem“ (*Glas Crnogorca*, 12. novembar 1915). Samo je vremešni kralj zanemario činjenicu, da mu se narod nalazio na samom izmaku snage, da je bio prilično umoran od ratova i da nije mario mnogo za mišljenje svoga kralja.

Povlačenje srpske vojske i žestoki okršaji koje je vodila bez ičije pomoći crnogorska vojska, uticali su da se prilike u zemlji počnu drastično mijenjati, a vlasti nijesu imale mehanizme da na sve te izazove adekvatno odgovore. Nestašica hrane neminovno je dovela do porasta cijena životnim namirnicama, a neke lokalne vlasti usljed neredovnih okolnosti nijesu mogle spriječiti taj trend, jer je jednostavno hrane bilo sve manje. Po njihovom rezonu, logično je bilo u takvim okolnostima neznatno podići, ali ipak kontrolisti cijene životnim namirnicama, nego se držati utvrđenih cijena po kojima niko nije želio da prodaje svoju robu. Ili ju je prodavao krišom. Rezonovanje crnogorskih lokalnih vlasti nije bio pogrešno. Daleko od toga da se mogao spriječiti trend daljeg porasta cijena. Tim prije što će tih sudbonosnih dana na hiljade ljudi prodefilovati Crnom Gorom. Ali su se grdno prevarile da u takvim okolnostima mogu potpuno kontrolisati trgovinu prehrambenim artiklima. Posebno ako tome dodamo da u zemlji nije bilo dovoljno prevoznih sredstava („konja i konjčadi“), kojim bi se dopremala hrana i razne druge potrepštine. Samim tim neminovan je bio rast cijenama i čitavog spektra robe široke potrošnje, a ne samo drva, kako su to smatrale vlasti u Baru (Fatić i Vojvodić Vuletiću, DACG). Uostalom i same će se ubrzo uvjeriti u to. I to ne samo vlasti u Baru, već širom Crne Gore. Posebno kada ka unutrašnjosti Crne Gore krene hiljade srpskih vojnika i izbjeglica, ali i onih iz Bosne i Hercegovine, Boke Kotorske i novooslobođenih krajeva Crne Gore. U takvim okolnostima kontrolisati situaciju u unutrašnjosti zemlje bila je prosto nemoguće. Vlasti na granici to nijesu ni pokušavale, već su samo gomile nevoljnika upućivale dalje u unutrašnjost zemlje. Tamo im se naravno niko nije obradovao, jer ih je već i suviše bilo „još od prošle godine“. Stoga je izbjeglicama iz Grahovske kapetanije saopštano da se vraćaju natrag (Gojnić Vuletiću, DACG). A da li su izbjegle porodice postupile po ovaj naredbi teško je sa sigurnošću utvrditi. U svakom slučaju ako je Oblasna uprava u Nikšiću mislila da će ovakvim mjerama spriječiti dalji priliv izbjeglica, nastupajući događaji će ih ubrzo demantovati. Up-

rkos velikoj zimi i gladi koje su harale u kapetanijama širom ove oblasti, krajem novembra 1915. godine krenuo je u pravcu te oblasti „veliki narod“ pljevaljskog kraja (Gojnić Vuletiću, DACG). Samo u jednoj od tih kapetanija ubrzo se obrela 529 ljudi (114 familija) sa 1639 brava, 566 goveda i 70 konja. No, najveći su problem bili oni koji su prebjegli na lijevu stranu Tare bez ičega, zbog čega se s pravom strahovalo „da će postradati od gladi“ (Gojnić Vuletiću, DACG). U nastojanju da spriječe njihovo dalje stradanje, vlasti su zabranjivale prelazak ženama, djeci (muškoj do 10 godina) i starcima iz Sandžaka u unutrašnjost Crne Gore. Ali kako ih u tome lokalne vlasti nijesu spriječavale, ovakve naredbe bile su potpuno nesvrshodne („bada-va“) (Gojnić Vuletiću, DACG). Štaviše, izbjeglim familijama koje nijesu imale ništa za prehranu, u kapetaniji Drobnjačkoj su davali ponešto tajina u mesu. Ali kako im je svakodnevno pristizao sve veći broj novih izbjeglica, a u cijeloj kapetaniji ni trećina stanovništva nije imala više hrane, strahovalo se da će ogromna masa naroda postradati od gladi (Gojnić Vuletiću, DACG).

Samo u kapetaniji Pješivačkoj tih je dana gladovalo je oko 200 familija „koje nemaju ništa za hranu, niti pak živog mala“ (Mijušković Oblasnoj upravi, DACG). Svjesne toga, izbjeglice iz Bosne, od kojih su neke familije brojale i po 30 i više članova, vršile su u nikšićkoj oblasti brojne pljačke, krađe i razna druga nepočinstva. U tome ih nije imao ko spriječiti jer su žandarmerijsku službu u pojedinim kapetanijama vršili invalidi i nesposobni ljudi (Gojnić Vuletiću, DACG). Slične probleme pravile su širom Crne Gore i izbjeglice iz Srbije, a lokalne vlasti u Podgorici nijesu imale dovoljno ni sredstava ni mjesta da ih sve smjeste. Baš kao ni 26 novointerniranih ljudi iz Albanije (Plamenac Vuletiću, DACG). Tamošnje vlasti bunile su se što i to malo sredstava morale davati brojnim srpskim vojnicima i vojnim obveznicima, koji ništa radili nijesu, iako je dobar dio njih mogao biti regrutovan i upućen na front, gdje bi bili od koristi (Plamenac Ministarstvu, DACG).

Pored brojnih izbjeglica crnogorske vlasti morale su zbrinuti i svoje činovništvo koje je službovalo u novooslobođenim krajevima. Na Cetinju su zbog toga bili i zadovoljni, jer je vladala velika oskudica u radnicima te vrste u unutrašnjosti Crne Gore. Jedino u čemu je ministar unutrašnjih djela imao dilemu je, da li da im se izdaje dodatak iz ratnog kredita ili da primaju redovne plate (Vuletić Ministarstvu, DACG). Što god da su odlučili na Cetinju, svakako da su to državnim činovnicima bile posljednja novčana primanja koje im je davala Kraljevina Crna Gora.

Neredovne prilike u Crnoj Gori i nedovoljno prisustvo organa reda svojski su

iskoristili zločinci raznih profila, koji su neredovne prilike u zemlji koristili da vrše pljačke ili namiruju neraščićene račune. Na meti ovakvih ljudi našao se tih dana izvjesni Suljov Mušović iz Šahovića, koji je krajem novembra 1915. godine pronađen udavljen u rijeci Ljubovići (kapetanija Bjelopoljska). Na lešu ubijenog konstatovane su tri rane, od kojih su dvije bile u predjelu glave a jedna na ruci. Po svemu sudeći povrijeđeni su bile nanešene „gvozdenim oruđem“. Mušović je najvjerojatnije stradao kod mosta u Šahovićima, gdje je pronađen njegov fes, nakon čega je bačen u rijeku (Vuletić Ministarskom savjetu, DACG). Desetak dana kasnije pod misterioznim okolnostima ubijen je u kući Nazifa Asanbegovića u Vranešu i izvjesni Sefo Mićanović, (Milošević Ministarstvu, DACG) a u Mojkovcu po svemu sudeći jedan konjovođa koji je pronađen mrtav bio je muslimanske vjeroispovjesti. Vlasti nisu mogle utvrditi identitet ubijenog, baš kako ni to kako je stradao, jer na njemu osim ogrebotina drugih povreda nije bilo (Milošević Ministarstvu, DACG). Da li je kakvih povreda imao preminuli Ahmet Metanić, koji je početkom decembra 1915. godine, ubijen u Grnčarevu (opština Šahovička), takođe nijesmo uspjeli doznati iz raspoložive građe. Baš kao ni to, ko ga je lišio života i iz kojih pobuda (Milošević Ministarstvu, DACG). Sumnjamo da su i istražitelji o tome nešto više znali. No, sasvim sigurno je tih dana (početkom januara 1916. godine) na najprimitivniji način ubijen devetogodišnji dječak Milika V. Đurđić iz sela Komarnice (kapetanija Šavnička). Pretpostavljamo da je u ovom slučaju po srijedi bila pljačka, jer je nesretnog dječaka nepoznati zlikovac ubio kamenom dok je čuvao stoku (Nikolić Ministarstvu, DACG). Ali iz kojih god pobuda da je ubijen ovaj dječak, bolji trenutak da izvrši zločin i prođe nekažnjen ubica nije mogao izabrati.

Posljednih dana 1915. godine na granicama Crne Gore vođene su žestoke borbe. Daleko nadmoćnija austrougarska armija nije mogla lako pomjeriti crnogorsku vojsku sa svojih odbrambenih položaja. Štaviše, crnogorski vojnici povremeno su vršili silovite napade i gonjenje neprijatelja. Jedan od takvih napada izvršen je 29. novembra 1915. godine kod Metaljke, kada su austrougarske snage natjerane na bjegstvo u pravcu Goražda (Vuletić Oblasnim upravama, DACG). Narednih dana crnogorski vojnici odbiće energične napade austrougarskih snaga na Čehotini, (Vuletić Oblasnim upravama, DACG) baš kao i one na sektoru Sjenica-Brodarevo i Sjenica-Bijelo Polje, kada su neprijatelju nanešeni veliki gubitci (Vuletić Oblasnim upravama, DACG). Probijanje crnogorskih odbrambenih linija išlo je izuzetno teško, a na pravcu Jabuka-Mataruge Crnogorci su 6. decembra 1915. godine preduzeli kontranapad i protjerali neprijatelja preko Crnog Vrh. Tom prilikom zarobljeno je 17 austrou-

garskih vojnika (Vuletić Oblasnim upravama, DACG). Neprijateljima su tih dana svojski pomagali u borbama protiv crnogorskih vojnika pobunjeni muslimani sa teritorije Srbije i Crne Gore. Početkom decembra 1915. godine na dijelu fronta kod Rožaja dva bataljona muslimana napadalo je položaje od Musine Jame do Vuče, ali su odbijeni dejstvom srpske artiljerije. No, daleko od toga da su odustali od svoje namjere, jer su se i narednih dana puškarali na istočnom dijelu crnogorskog fronta sa srpskim vojnicima (Bakić Ministarstvu, DACG).

Austrougarska vojska je konstantno vršila uporne napade na položaje crnogorske vojske. Tokom cijelog dana 12. decembra 1915. godine vođene su žestoke borbe na frontu Sandžačke vojske i Hercegovačkog odreda, (Vuletić Oblasnim upravama, DACG) a narednog dana na frontu Sandžačke vojske neprijatelj je uveo u borbu topove velikog kalibra. Posebno su žestoki neprijateljski napadi bili na sektoru Pljevlja-Kraljeva Gora i Mataruge-Grab, koje su crnogorski vojnici uspjeli da odbiju (Vuletić Oblasnim upravama, DACG). Kakvi su se bojevi vodili na ovom dijelu fronta najbolje svjedoči podatak, da je jedne prilike crnogorska žandarmerijska četa jačine 30 ljudi (pod komandom kapetana Đura Draškovića i poručnika Bojovića), kod sela Paučine izvršila napad na „taktički ključ“ neprijateljskih položaja iako nije su imali dovoljno municije. Kako bi nadomjestili nedostatak municije, crnogorski žandarmi su upotrijebili bombe i bajonete ubivši 20 neprijateljskih vojnika. Iako je ovaj juriš uspio, usljed pojačanja koje je stiglo neprijatelju, crnogorski žandarmi su bili prinuđeni da se povuku „na drugi položaj u ovom jurišu“. Tokom ovog juriša crnogorska žandarmerija imala je 5 vojnika izbačenih iz stroja. Od toga je žandarm Radule Đurović smrtno stradao, Radomir Stojanović je bio ranjen, dok su Četko Vlahović, Neđeljko Domazetović i Radisav Mićković „nestali bez vijesti“. Ovaj podvig žandaremrijske čete bio je zaista za svako poštovanje, a dobio je i „pismenu pohvalu od Kom. brigade za junačko držanje“ (Lazarević Ministarstvu, DACG).

Četrnaestog decembra 1915. godine neprijatelj je od ranih jutarnjih časova preduzeo energičan napad na sve položaje Sandžačke vojske i tek pred samu noć primorao je crnogorske trupe da se povuku na položaje sjeverno od Šahovića i Bijelog Polja. I na istočnom dijelu ovog fronta crnogorska vojska je bila primorana na povlačenje, a neprijatelj je nakon višednevne borbe zauzeo Rožaje (Vuletić Oblasnim upravama, DACG). Prethodno je neprijateljska vojska nakon višednevnih okršaja zauzela Peć (Vuletić Oblasnim upravama, DACG). Crnogorska vojska postepeno se povlačila pred nadmoćnijim neprijateljem, a tokom 17. decembra 1915.

godine prednji djelovi austrougarskih snaga došli su do linije Kraljeva Gora – Šahovići – Bijelo Polje (Vuletić Oblasnim upravama, DACG). Na istočnom dijelu crnogorskog fronta neprijatelj je 18. decembra 1915. godine napao položaje kod sela Lipovca, ali je sa tih položaja odbijen. Baš kao i sa pravca Berane – Rožaje, gdje je crnogorska vojska prešla u napad, razbila neprijatelja na Turjaku i natjerala ga na odstupanje do Rožaja.⁷ I narednih dana na ovom dijelu fronta bilo je vrlo živo. Na pravcu Suhi Do – Berane neprijatelj je napadao na crnogorska istaknuta odjeljenja na Hazanskim kosama i od sela Jagoča prema Limu („sa dva bataljona, četiri topa i dva mitraljeza“), ali je odbijen sa velikim gubicima. U sukobima na ovom dijelu fronta u crnogorsko zarobljeništvo dospjelo je 5 vojnika mađarske nacionalnosti iz XIX puka (Vuletić Oblasnim upravama, DACG).

Donoseći vijesti o borbama na Balkanu *Jutarnji list* je početkom decembra 1915. godine isticao, da su austrougarske snage ušle u Pljevlja, te da je muhamedansko stanovništvo oduševljeno pozdravilo austrougarsku vojsku (*Jutarnji list*, 3. decembar 1915). Prema tvrdnjama ovog lista Crnogorci su bili poraženi i kod Trešnjevica, na položajima jugozapadno od Sjenice, dok su sa položaja zapadno od Novog Pazara „crnogorske zulumčarske čete, koje su pljačkale“ protjerali naoružani muslimani (*Jutarnji list*, 3. decembar 1915). Pored sandžaćkih muslimana u ratnim operacijama protiv crnogorske vojske učestvovali su mnogobrojni Albanci sa područja Kosova i Metohije (*Jutarnji list*, 3. decembar 1915). Iako je *Jutarnji list* s ponosom isticao da se albansko i muslimansko stanovništvo raduje zbog učešća u vojnim operacijama protiv Srbije i Crne Gore, (*Jutarnji list*, 3. decembar 1915) to nije bilo ništa novo što do tada ove balkanske države nijesu imale prilike da vide i čuju. Ako je to možda bila senzacionalna vijest za tamošnju javnost, za crnogorsku i srpsku apsolutno nije. Što se tiče vojski ove dvije države *Jutarnji list* je navodio da se one nalaze u očajnom stanju, što nije bilo daleko od istine, te da su Crnogorci u Pljevljima zapalili „samo jedno skladište baruta, kao i nekoliko kuća. Za veća pustošenja nisu više imali vremena. Na visovima izvan grada našle su naše čete mnogo odbačenih pušaka, streljiva i drugog ratnog pribora.“ U boljem stanju se, po pisanju ovog lista, nije nalazila ni srpska vojska. „Jadni ostaci srbske vojske bore se u tri skupine (*Jutarnji list*, 3. decembar 1915). Ove tvrdnje, nažalost, nijesu bile potpuno neistinite jer su crnogorska i srpska vojska zaista bile iscrpljene do krajnjih granica. A navodi da crnogorska vojska nema dovoljno ljekara, i da je u zemlji

⁷ Na položajima kod sela Lipovca zarobljeno je 50 austrougarskih vojnika i zaplijenjen 1 mitraljez, dok je na pravcu Berane-Rožaje zarobljeno 10 neprijateljskih vojnika. (*Isto.*)

vladala nestašica („teška kriza“) medikamentima, odgovarali su istini (*Jutarnji list*, 3. decembar 1915). I to nije bio slučaj samo kada su bili u pitanju ljekari i medikamenti, već i razne druge potrepštine u kojima je oskudijevala crnogorska vojska. Ali, tim prije jedna moderna austrougarska armija morala je takvu vojsku poraziti već na samom početku rata, a ne sa njom vojevati 18 mjeseci. No, ona to nije bila u stanju olako da izvede ni kada su joj se pridružile njemačka i bugarska vojska, već je morala gotovo četiri mjeseca da se po balkanskim gudurama bori sa vojskom, čiji je borbeni moral, uprkos brojnim nedostacima, bio izvanredan.

U težnji da olakšaju posao svojim kopnenim snagama i ubrzaju poraz crnogorske vojske, borbe austrougarske pješadije povremeno je podržavala njena avijacija vršeći bombardovanje crnogorskih varoši. Prilikom jednog od mnogobrojnih izviđanja crnogorskih položaja 25. novembra 1915. godine jedan austrougarski avion bacio je dvije bombe na Pljevlja, ali nikakve štete nije učinio (Vukotić Vuletiću, DACG). Uostalom najveći broj napada koji je tokom rata izvela austrougarska avijacija nije proizveo veće ljudske i materijalne štete. Četiri dana nakon bombardovanja Pljevalja, na nebu iznad ove varoši primjećena su dva neprijateljska aviona, od kojih je jedan krenuo u pravcu Kolašina i Podgorice, a drugi preko Jabuke prema srbijanskoj teritoriji (Vukotić Vuletiću, DACG). Kako bi demotivisali crnogorske vojnike da se bore tih su dana austro-njemački avioni izbacili na stotine crvenih letaka štampanih ćirilicom iznad položaja na Grahovu. Leci su bili naslovljeni sa „Vojnici Crnogorci!“, a u njima se moglo pročitati da su neprijateljske snage već prodrle u srce Srbije i da će za nekoliko dana u njihovim rukama biti „i zadnji ostaci stare Srbije“. Crnogorskim vojnicima se u njima sugerisalo da otvore oči i da se razaberu, jer Srbija stoji pred neminovnim slomom, a saveznici je ne mogu spasiti jer se i sami nalaze u velikim problemima. Crnu Goru je u ovaj rat uvela „šaka zasljepljenika“ zbog koje su crnogorski vojnici morali da rizikuju svoje živote, tvrdio je neprijatelj. Na kraju se poručivalo crnogorskim vojnicima: „S udesom Srbije vezan je i spas Crne Gore. Stoga se okanite, da se i dalje uzalud opirete, jer će vas vaš otpor morati da dovede dotle da posvema budete uništeni! (Propagandni letak, DACG)“. Neprijateljska ratna propaganda generalno nije uspjela da pokoleba crnogorske vojnike, koji su do posljednjeg dana pružali žestok otpor neprijatelju. Ali što je više napredovalo neprijateljsko nadiranje, prilike u vojsci i zemlji bile su sve haotičnije.

Napredovanje neprijateljskih kopnenih snaga podržavala je austrougarska avijacija, intenzivirajući bombardovanje crnogorskih varoši i pristaništa. Tako je 6.

decembra 1915. godine jedan austrougarski avion koji se vraćao iz Medove bacio bombu na Port Milenu, ali nikakve štete nije učinio (Nikčević Ministarstvu, DAC-G).⁸ Žrtava i štete nije bilo ni šest dana kasnije, kada je neprijateljski avion iznad Skadra bacio pet bombi. Od toga sa dvije bombe je gađana srpska Vrhovna komanda, koja se nalazila u glavnoj ulici u Skadru, dok su tri bombe pale blizu vojnih stanova (Petrović Vuletiću, DACG). Istog dana Skadar se našao još jednom na meti bombardovanja, kada je jedan neprijateljski avion na njega bacio dvije bombe. Jedna je eksplodirala na kući nekog muslimana, a druga na ulici. Na svu sreću žrtava ni ovog puta nije bilo (Milanović Vuletiću, DACG). Toga dana (12. decembra 1915) bombardovani su takođe Bar i Ulcinj. U Bar su doletjela u popodnevnim časovima (14 časova i 50 minuta) četiri aviona, od kojih je jedan krenuo „obalom mora“ prema Ulcinju. Preostala tri aviona kružili su izvjesno vrijeme iznad Bara, Topolice, Volujice i Šušnja, nakon čega su se vratili u Boku Kotorsku (15 časova i 40 minuta). Deset minuta kasnije doletio je i peti avion koji je kružio 20 minuta iznad Bara, poslje čega je napustio taj prostor. Dok su letjeli iznad ove varoši, austrougarski avioni bacili su 15 bombi (12 eksplodirale) na Bar i otvarali vatru iz mitraljeza, posebno na brdo Volujicu. Na svu sreću ni ovoga puta nije bilo žrtava niti ikakve štete. „Od one tri koje nijesu eksplodirale dvije su pale u polje u blizini baraka a treća na pijesku kraj mora ispred baraka koju smo izvadili i smjestili u kancelariju ... Neobično je velika u njoj ima 20 kgr ...“ Za razliku od onih u Baru, u Ulcinju je neprijateljski avion bacio dvije bombe, od kojih je jedna pala u more, a druga u dvorište izvesnog Marka Savova Batričevića („u vrh Meteriza“). Osim dvoje teladi i jednog magareta, koji su bili vlasništvo pomenutog Batričevića, drugih žrtava i štete nije bilo.⁹

No, ako je 12. decembar 1915. godine prošao na crnogorskom primorju bez žrtava, na sjeveru države to nije bio slučaj. U Beranama je toga dana neprijateljski avion u 15 časova bacio na ovu varoš šest bombi, od kojih su pet eksplodirale. Jedna od tih bombi pala je u logor IV eskadrona Dunavske konjičke divizije (drugog poziva) i ubila 2, a ranila tri vojnika. Tom prilikom su stradala i tri konja, dok ih

8 Desetak dana ranije doletio je u Medovu iz Drača jedan austrougarski avion bacivši tri bombe u porat među borove, ali nikakve štete nije učinio. Istog dana pisao je Cetinju o bombardovanju Medove oblasni upravitelj u Skadru, vojvoda Božo Petrović. S tim što on pominje da su u Medovi bačene 4 bombe, te da su crnogorski vojnici pucali iz pušaka i topova na neprijateljski avion, koji je odletio u pravcu Svetog Nikole i Ulcinja.

9 Prilikom bombardovanja Bara bombe su pale na sljedeća mjesta: „jedna u zabranu blizu Dvorca na Topolici pet u more (tri između Topolice i Pristana a dvije u blizini samog keja) sedma više hotela Topolice osma između rečenog hotela i Monopola duvana deveta na krov od Monopola deseta kod vojnog slagališta jedanaesta kod magazina za smještanje eksplozivnog materijala i dvanaesta kod mosta na Rikavcu.“

je osam bilo ranjeno. Ostale četiri nijesu nanijele nikakvu štetu (Petrović Vuletiću, DACG).¹⁰ I narednih dana neprijateljska avijacija bila veoma aktivna. Tako je 15. decembra 1915. godine jedan austrougarski avion bacio bombu na Njeguše u blizini crkve Svetog Save (žrtava i štete nije bilo), (Vrbica oblasnoj upravi, DACG) a dva dana kasnije na meti neprijateljskog napada ponovo se našao Skadar. Tom prilikom jedan austrougarski avion bacio je tri bombe na ovu varoš, od kojih je jedna „pala na bence kod džamije u tursko groblje, a dvije kod italijanske škole“. Osim dvoje srpskih državljana („jedan mladić i jedna žena“) drugih žrtava i štete nije bilo. Dok je austrougarski avion bombardovao Skadar, na nebu iznad ove varoši letio je i francuski avion. U borbu se nije upuštao, već je sletio upravo u trenutku kada je austrougarski avion otpočeo bombardovanje (Milanović Vuletiću, DACG). Skadar se ponovo našao na meti austrougarske avijacije 23. decembra 1915. godine, kada su dva aviona bacili ukupno 9 bombi (7 eksplodirale) i tom prilikom ubili 5 a ranili 12 ljudi (četiri srpska vojnika i Vasilija Žugića, inženjera i narodnog poslanika). Od ranjenih dvojica su bili crnogorski, sedmorica srpski, a trojica francuski vojnici. Na skadarskom nadleštvu su od detonacije razbijena sva stakla i popadali plafoni, a dvije kuće u varoši su bile porušene.¹¹ Narednih dana bombardovani su: Nikšić (24. decembar)¹² Podgorica i Tuzi. Podgorica je bombardovana dva puta (24. i 28. decembra), ali prvi put (24. decembra) nije pričinjena nikakva šteta.¹³ Tokom drugog bombardovanja (28. decembar) iz aviona je bačena jedna bomba u dvorište Oblasne uprave (stradala dvojica zarobljenika), dok su druge dvije bombe bačene u blizini Kaznenog zavoda, gdje se nalazio logor srpskih komorskih trupa, ali na svu sreću nijesu eksplodirale (Vuletić Vuletiću, DACG). U Skadru su krajem decembra 1915. godine od bombardovanja ubijeni i ranjeni i neki francuski državljani (Milanović Ministarstvu, DACG).

Početak januara 1916. godine jedan austrougarski avion koji je letio iznad zaliva Valdanos pao je nedaleko od maslinjaka (2 km) u kome je logorovala straža Ulcinjskog bataljona (10 vojnika). Činjenica da su djelovi aviona bili pokvareni i

10 „...jedna pala blizu mosta na Limu, druga kod jasikovačkog utvrđenja, treća u brodove iza Obl. uprave a četvrta u varoš nijesu počinile nikakvog kvara.“

11 Tri bombe su pale u neposrednoj blizini skadarskog nadleštva, dvije na „parucu“ dvije u ulici „Žadrani i Durgut“ jedna kod pravoslavne crkve, a jedna kod naše bolnice.“

12 Na Nikšić su bačene dvije bombe, od kojih je jedna pala u blizini pivare Trebjesa.

13 „Jutros između 10-12 sati letjelo je nad Podgoricom – Plavnicom Tuzima i Spužom nekoliko neprij. aeroplana. Jedan od njih bacio je u Podgorici kod Kažnjenog zavoda, gdje je razmješten logor srbijanskih komorskih trupa dvije bombe, jednu u blizinu vezirova mosta. Takođe je bacio i dvije bombe u Tuzima nad jednim logorom ali nigdje nije učinio štete“.

„isprošivijani metcima“, jasno govori da je avion bio oboren. Ali ga zasigurno nije oborila straža Ulcinjskog bataljona u Valdanosu, jer ga nije ni vidjela kad je pao „stoga što su bili pod masline, odaklen se i ne kreću“. Samim tim nijesu mogli ni preduzeti potragu za dvojicom austrougarskih avijatičara, sve dok o tome nijesu bili obaviješteni.¹⁴ Uhvaćeni su tek kod Petrovca (Kastia) (Popović Vešoviću, DACG). Interesantno da ih na tome putu „nijedna vlast“ nije opazila (Piletić Oblasnoj upravi, DACG). Tek nakon ovog slučaja predloženo je da se od Bojane do Valdanosa pojača straža sa barem još 20 vojnika (Popović Vešoviću, DACG). No, za Crnu Goru je već bilo kasno.

Ali dok crnogorska vojska i zvanično nije položila oružje austrougarska avijacija nastavila je da bombarduje crnogorske varoši. Tako se 11. januara 1916. godine na njenoj meti ponovo našao Skadar. Ova varoš gađana je sa 5 bombi, od kojih su stradala 3 muslimana, a jedan je bio ranjen. Smrtno je bio ranjen jedan katolik, a teško je bila ranjena jedna žena („bula“) (Mrčarica Popoviću, DACG). Šesnaestog januara 1916. godine Skadar je bio ponovo bombardovan. Tada su nad njim letjela četiri aviona koji su bacili tom prilikom na ovu varoš 8 bombi. Od toga su tri pale na skadarski grad. Ni ovoga puta bombardovanje ove varoši nije prošlo bez žrtava. Naprotiv, u skadarskoj varoši smrtno je stradalo 5 crnogorskih vojnika, dok je jedan bio ranjen. Takođe je ranjen i jedan državljanin Srbije, a jedna kuća je bila srušena (Mrčarica Ministarstvu, DACG). No, od početka jesenje ofanzive Centralnih sila, najviše ljudi je od bombardovanja stradalo u Nikšiću 17. januara 1916. godine, kada je jedan neprijateljski avion bacio tri bombe na ovu varoš. Povod za bombardovanje svakako je bila velika koncentracija crnogorskih vojnika u Nikšiću (Lukovski, Župski i drugi bataljoni), pa je i broj žrtava bio priličan – između 20-30 mrtvih i veliki broj ranjenih (Gojnić Popoviću, DACG).

Tokom prve polovine janura 1916. godine pojačano je i bombardovanje položaja crnogorske vojske i crnogorskih varoši. Posebno na Lovćenu, gdje su austrougarski avioni „bacili mnogobrojne bombe“, a bombardovano je i Cetinje. Iako su crnogorske vlasti tvrdile da bombardovanje nije imalo efekta na crnogorsku vojsku i stanovništvo, (*Jutarnji list*, 9. januar 1916.) mi ne djelimo u potpunosti to mišljenje.

Težak položaj u kome se nalazila Crna Gora dodatno je komplikovala aktivnost austrougarskih ratnih brodova i podmornica, koji su se trudili da spriječe snabdije-

¹⁴ Motor aviona bio je težak oko 400 kilograma. „Oko aeroplana nađene su i fišerine od austrinskih pušaka“.

vanje zemlje hranom, ratnim materijalom i raznim drugim potrepštinama koje su donosili saveznički brodovi. Jedna od neprijateljskih podmornica tako je potopila je 23. novembra 1915. godine kod mjesta Kapa Radoni italijanski parobrod („Đovani Benedeti“), koji je nosio benzin i druge potrepštine za italijansku posadu. Na svu sreću, teret je bio spašen. Nedugo nakon toga na meti neprijateljskih podmornica našao se i francuski parobrod „Harmonia“, koji se nalazio u unutrašnjosti luke, a koji je po svemu sudeći prevezio robu jednog crnogorskog trgovca iz Marselja. No, na svu sreću hitac je promašio francuski parobrod za otprilike 30 metara, a neprijateljska podmornica je bila primorana da se povuče usljed dejstva crnogorske artiljerije (Đurašković Vuletiću, DACG). Deset dana ranije pod dosta čudnim okolnostima potonuo je u Skadru („na Bojanu blizu mosta“) parobrod „Neptun“, sa kim su došla dva broda puna provijantom. „Na jedan sat po ponoći, mornari su primijetili, da je voda prodrla u vapor i da ovaj naglo tone, te su se spasli plivanjem, a Neptun je potpuno“. Interesantno da je „Neptun“ potonuo u trenutku kada su parobrod napustili kapetan broda Đuzepe Vizađa i mašinista, koji su otišli svojim kućama u Skadru. U momentu kada je parobrod počeo da tone u njemu se nalazilo 7 mornara. Potonuće ovog parobroda bilo je jako sumnjivo brigadiru Radomiru Vešoviću, koji je pritvorio kapetana parobroda i mornare, i zatražio od crnogorskih vlasti da „Barsko društvo“ hitno pošalje komisiju da povede istragu oko ovog slučaja (Vešović Vuletiću, DACG).

No, ako je u ovom slučaju možda nesretni splet okolnosti doveo do potonuća ovog parobroda, za potonuće mnogih drugih sigurno su bili krivci austrougarski ratni brodovi i podmornice. Tako je krajem novembra 1915. godine austrougarska flotila potopila jedan parobrod (naoružan sa tri topa) koji je plovio iz Brindizija za Drač, dok je u Medovi početkom decembra 1915. godine austrougarska krstarica „Novara“ sa nekoliko razarača potopila 3 velika i 2 mala parobroda. Pored njih potopljene su 5 velikih i 4 male jedrenjače „kad su ovi brodovi izkrcavali ratne zalihe“. Kako se stezao obruč oko Crne Gore austrougarska flota pojačala je svoju aktivnost, a austrougarski ratni brod „Varaždin“ potopio je francusku podmornicu „Fressnal“.¹⁵ Krajem decembra 1915. godine, na nekih 5 kilometara od Medove, austrougarska podmornica potopila je parobrod „Antipi“, koji se nasukao negdje kod ušća rijeke Drim. Na njemu se nalazio dragocjen teret – 15.000 kvintala žita i brašna „sa još nešto trgovačke robe“ (Milanović Ministarstvu, DACG). Nakon toga kod Drača je potopljen i parobrod „Mihailis“, koji je nosio hranu za Crnu Goru, dok

15 Posadu podmornice „Fressnal“ je zarobljena, a činili su je: zapovjednik, drugi oficir i 26 mornara.

su kod Port Milene Austrougari potopili jedrenjak „Princ Luli“, koji je takođe bio natovaren hranom (Glas Crnogorca, 19. decembar 1915.). Potapanjem ovih brodova komplikovalo se i onako teško stanje u zemlji, koju su dodatno otežavali tih dana nestašica i glad.

Nastojeći po svaku cijenu da spriječe dopremanje hrane do Crne Gore, austrougarske podmornice otvarale su vatru i na konjovođe koji su iz albanskih luka prenosili državni provijanat.¹⁶ Ono što nijesu uspjele da unište neprijateljske podmornice i ratni brodovi, uništavale su mine. Na jednu od njih nasukao se i parobrod „Brindizi“. U prvom momentu crnogorske vlasti u Albaniji nijesu bile najsigurnije da li je ovaj parobrod naišao na minu ili ga je potopila neprijateljska podmornica. Prve procjene govorile su da se na njemu nalazilo oko 400 Crnogoraca koji su dolazili iz Amerike, kao i 200.000 kilograma provijanta koji je stigao iz ove daleke zemlje. U svakom slučaju parobrod „Brindizi“ potopljen je 6. januara 1916. godine u prijepodnevnim časovima (8 sati) na 3-4 kilometra udaljenosti od luke u Medovi (Đurašković Ministarstvu, DACG).

Otežano dopremanje i nestašica hrane doveli su do porasta cijena životnim namirnicama, devalvacije i nestašice domaće valute. U pojedinim varošima cijene životnim namirnicama toliko su skočile da novac nije bio od velike koristi i onome ko ga je imao, jer namirnica nije bilo na tržištu. Stoga su činovnici jedne varoši na sjeveru Crne Gore tražili da im država izda „tajin u naturi“, koji bi platili u dogledno vrijeme (Bakić Vuletiću, DACG). U protivnom zahtijevali su da se upute na front, gdje bi barem dobijali sljedovanja u hrani. U unutrašnjosti je to bilo praktično neizvodljivo, jer je cijena hljebu bila u rangu najveće činovničke dnevnice. Negdje i veća (Šćekić, 2017, 163). Metalnog novca skoro je potpuno nestalo u zemlji, jer „svijet sklanja na stranu metalni novac čim mu do ruke dođe“, (Vuletić Oblasnim upravama, DACG) a zbog devalvacije domaće valute, trgovci koji su uvozili robu iz inostranstva uslovljavali su vlasti i narod da im robu plaćaju isključivo u francima (Vuletić Cetinje Vuletiću ministru, DACG). Bilo je prijedloga da se zbog nipodaštavanja domaće valute od ovakvih trgovaca rekvirira sva hrana. Snabdjevanje životnim namirnicama dodatno je ugrožavao nedostatak prevoznih sredstava, pa su tako neki podgorički trgovci svoju robu pristigli u Medovi prodali srpskoj vladi. Time je bila ozbiljno ugrožena egzistencija žitelja Podgorice, kojoj je prijetila opasnost da

---

16 Početkom januara 1916. godine jedan „neprijateljski sumaren kod Lundreze pucao je pred veče topom i mitraljezom na konjovođe. Koji prevoze državni provijant iz Medove do Puljaja i ranio je jednog.“

ubrzo ostane „bez ičesa“. A kako je bez hljeba već bila ostala već početkom decembra 1915. godine, glad je u ovoj varoši postala neminovnost (Marković Vuletiću, DACG).

Egzistencijalne probleme u zemlji dodatno je usložnjavao povratak velikog broja crnogorskih porodica iz Metohije. „Stanje je njihovo očajno i neopisivo, jer osim gola života nijesu ništa ovamo iznijeli pošto ih Arnauti u putu pljačkaju.“ Da nevolja bude veća u Skadru im nijesu mogli dati nikakvu pomoć, pa su ih upućivali u unutrašnjost zemlje (Oblasna uprava Skadar Vuletiću, DACG). Nažalost, ni u unutrašnjosti nijesu vladale bolje prilike. U Podgorici crnogorskim porodicama iz Metohije nijesu imali ni hljeba da daju, budući da je u ovom kraju pored njih bilo toliko srpskih i bosansko-hercegovačkih izbjeglica da se nijesu mogli razmjestiti u cijeloj oblasti. O kolikom se broju izbjeglica tačno radilo teško je utvrditi, ali se pouzdano zna da je sredinom decembra 1915. godine izbjeglih Crnogoraca iz Peći u Podgorici bilo oko 1300 ljudi (Škerović Vuletiću, DACG). No, to nije bio konačan broj pošto su preko Andrijevice i dalje prolazile crnogorske porodice iz pečke oblasti (Bakić Vuletiću, DACG). Priliv izbjeglica bio je veliki i u nikšićkom kraju. Samo preko Lever Tare i Tepaca stiglo je u ovu oblast 1700 familija, dok je u samom Nikšiću bilo 200 familija (Gojnić Vuletiću, DACG). Za razliku od Podgorice i Nikšića, u Beranama izbjeglica gotovo da nije ni bilo. Krajem decembra 1915. godine nalazilo se svega nekoliko porodica (19 ljudi) koje su iz starih krajeva Crne Gore pošle radi prehrane u Peć. Iako malobrojne, nalazile su se u jako bijednom stanju „bez hrane“. Oblasna uprava im nažalost nije mogla pomoći, jer ni vojsku na frontu nije mogla snabdijevati hranom a kamoli njih (Petrović Ministarstvu, DACG).

Uprkos neredovnoj ishrani crnogorska vojska je tih dana vodila ogorčene borbe sa neprijateljem, koji je uprkos materijalno-tehničkoj nadmoćnosti veoma teško napredovao kroz Sandžak. Istina, austrougarskim snagama koje su prodirale iz pravca Pljevalja pošlo je za rukom da sredinom decembra 1915. godine osvoje po širini sve crnogorske položaje južno od Vrane Gore, a jedna kolona neprijateljske vojske prodrila je kod sela Glibaća („sve do uvale Tare“). Ostale neprijateljske čete stigle su do sela Graba, dok su na položajima istočno od Berana s zajedno s Austrougarima učestvovali u okršajima protiv crnogorske vojske muslimani i Albanci (*Jutarnji list*, 16. decembar 1915.). U ovim borbama, po tvrdnjama austrougarske štampe, zarobljeno je oko 2.500 ljudi (samo na položajima sjeverno od Berana 2300 ljudi) (*Jutarnji list*, 16. decembar 1915.). Ostale austrougarske kolone uspjele su sredinom decembra 1915. godine nakon žestokih borbi s crnogorskom vojskom, da osvoje uz-

višenja nedaleko od Bijelog Polja, kao i predjele koji su se nalazili na polovini puta između Rožaja i Bijelog Polja. Neprijateljska vojska napredovala je i na položajima zapadno od Peći (*Jutarnji list*, 16. decembar 1915.). Crnogorske snage bile su protjerane i sa položaja jugoistočno od Čelebića „sa zadnjega komada bosanskoga tla“. Austrougarska štampa je pisala da je nakon žestokih okršaja 16. decembra 1915. godine zauzeto Bijelo Polje, u kome je do večernjih sati toga dana bilo zarobljeno 700 ljudi. Istovremeno je optuživala Crnogorce da su se prilikom povlačenja ponašali krajnje necivilizovano, spaljujući „posvuda“ muslimanska sela (*Jutarnji list*, 16. decembar 1915.). A necivilizovano su se ponašali navodno i u okršajima sa austrougarskom vojskom, pred kojom su u znak predaje dizali ruke u vis i mahali „rubcima“, a kada bi im se približili austrougarski vojnici, bacali su na njih bombe (*Jutarnji list*, 16. decembar 1915.). No, to nije spriječilo neprijatelja da nastavi svoj dalji prodor kroz Sandžak, u kome je tokom nekoliko posljednjih dana, po austrougarskim izvorima, zarobljeno 13.500 ljudi (u Bijelom Polju 1950) (*Jutarnji list*, 19. decembar 1915.). Iako bi se iz službenih izvještaja austrougarske Vrhovne uprave moglo pomisliti da su njihove trupe bez većih teškoća potiskivale crnogorsku vojsku u Sandžaku, daleko od toga da je to zaista bilo tako. Štaviše, austrougarska vojska je dobro natopila svojom krvlju svaki metar osvojene crnogorske teritorije. To potvrđuje i bečki „Fremdenblatt“, koji je donoseći vijesti o zauzimanju Bijelog Polja istakao da se ta varoš predala tek nakon „ogorčenih uličnih bojeva“. „Na prodiruće čete vojske Kövessove pucalo se iz kuća i raznih zakutaka, pa se je najprije moralo cijelo mjesto očistiti od neprijatelja, a tek onda zaposjesti. Čak su se i malene grupe opirale, te su se predavale tek poslije boja.“ No, ovaj list je očito svjesno obmanuo čitalačku publiku, da je padom Bijelog Polja slomljen i posljednji „očajni otpor“ crnogorske vojske, koja je jednim dijelom bila usmrćena a drugim zarobljena (*Jutarnji list*, 21. decembar 1915.). Da ova konstatacija nije imala dodirnih tačaka sa istinom, pokazali su nastupajući događaji. Od zauzimanja Bijelog Polja do polaganja oružja crnogorske vojske proći će nešto više od mjesec dana. A upravo tih posljednjih mjesec dana vodiće se najgorčeniije borbe za svaku stopu crnogorske teritorije. To potvrđuju brojni izvori, ali i tvrdnje komandanta Sandžačke vojske, serdara Janka Vukotića, koji je tražio od Vlade na Cetinju da se publikuje „po svjetu“ da Austrougari šire lažne glasine o uspjesima u Sandžaku, i da im ništa ne ide onako kako slavodobitno pišu. „Apsolutno nije istina, nego je austrijska laž, da su oni zauzeli Bijelo Polje na juriš i zarobili 100 Crnogoraca. Bijelo Polje kao što je gore rečeno napušteno je usljed opšte situacije, bez puške a naši se batalijoni iz novih krajeva

drže dostojno svake pohvale.“ I na ostalim djelovima fronta u Sandžaku crnogorska vojska hrabro se držala protiv nadmoćnijeg neprijatelja. Tako je crnogorski odred upućen radi „nasilnog izviđanja“ protjerao neprijatelja do samog Rožaja, a „slavni Vasojevićki odred“ činio je čuda od junaštva suzbivši neprijatelja od Goduše ka Koritima i dalje prema Korinoj Sjenici (Vukotić Popoviću, DACG).

Svega nekoliko dana nakon zauzimanja Bijelog Polja, izvjesni djelovi Vasojevićkog odreda napali su neprijatelja na potezu Bijelo Polje – Berane nanijevši mu nemale gubitke. Tom prilikom zarobili su 30 austrougarskih vojnika dok su ostale natjerane u bijeg (Petrović Vuletiću, DACG). I narednih dana nijesu prestajale borbe na ovom dijelu fronta, a 22. decembra 1915. godine crnogorski vojnici izvršili su napad na neprijatelja protjeravši ga do sela Ivanja. Velike gubitke neprijatelj je pretrpio i na potezu Rožaje-Berane, gdje je kod Turjaka bio odbijen sa velikim gubicima. Na lovcenskom sektoru vodila se artiljerijska borba, u kojoj je crnogorska vojska uspjela da uništi neprijatelju jedan poljski top na Goraždu (Vuletić oblasnim upravama, DACG). Ogorčene borbe vodile su se tokom cijelog dana 24. decembra 1915. godine na cijelom frontu Sandžačke vojske. Živo je bilo i na drugim frontovima crnogorske vojske. Pokušaj neprijatelja da zauzme Vučji Do završen je neuspjehom, a na lovcenskom frontu crnogorski vojnici preoteli su od neprijatelja Ratkovu Goru i tom prilikom zarobili 10 austrougarskih vojnika i zaplijenili dosta ratnog materijala (Vuletić oblasnim upravama, DACG). Narednog dana neprijatelj je takođe pretrpio velike gubitke, a crnogorski vojnici uspjeli su da povrate sela Godušu, Godujevo, Dobri Do i Bor (Vuletić oblasnim upravama, DACG). Žestoki bojevi vodili su se tih dana na svim linijama crnogorskog fronta. Na položaje Sandžačke vojske na Tari (posebno Lever Tari) neprijatelj je tokom 27. decembra 1915. godine otvarao jaku artiljerijsku vatru, a njegovi energični napadi na Slijepač mostu i Ljuboviji završeni su bezuspješno. Štaviše, pretrpio je velike gubitke, što je bio slučaj i na sektoru fronta Rožaje – Berane. Na potezu Berane – Suhi Do crnogorska vojska ostvarila je još veći uspjeh povrativši sva sela do Korita. Tokom ovih borbi Sandžačka vojska zarobila je 40 austrougarskih vojnika. Na lovcenskom frontu neprijatelj je nastojao po svaku cijenu zauzeti Ratkovu Goru, koju je granatirao sa Taraboša, Vrmca, Golog Brda, Veljeg Brda i jednog oklopnog broda. Položaji crnogorske vojske na Ratkovoj Gori bili su izloženi artiljerijskoj vatri punih 15 sati i napadima austrougarskih vojnika (2 bataljona). Uraganska vatra i napadi austrougarske pješadije ostali su bez većeg efekta. Uprkos činjenici da je neprijatelj ispalio oko 2.000 granata iz teških topova, stradala su svega 2 crnogorska vojnika, dok su 2 bila ranjena. Ovako

porazan rezultat bombardovanja Ratkove Gore, za crnogorske vojne vlasti bio je dokaz da je neprijateljska artiljerija bila loša, (Vuletić oblasnim upravama, DACG) što je bilo dosta problematično zapažanje. Ni mnogo modernije armije od austrougarske u ovom ratu nijesu se proslavile sa artiljerijom, niti je artiljerija, kako s pravom primjećuje Dejvid Stiveson, „bila sofisticiran instrument“. Štaviše, veliki broj granata ispaljenih na Zapadnom frontu nijesu uopšte „bile eksplozivne, nego rasprskavajuće“ zbog čega im je preciznost bila loša i prilično neučinkovita protiv vojnika u rovovima (Stevenson, 2014, 287-288). Kako god nakon trodnevnih borbi neprijatelj je zauzeo Ratkovu Goru, pošto je prethodno iz svojih teških topova, forova i ratnih lađa ispalio 3.000 granata, i primorao crnogorske vojnike da se povuku na glavne položaj odbrane (Vuletić oblasnim upravama, DACG). Nakon zauzimanja Ratkove Gore neprijatelj je na kratko obustavio nastupanje, utvrđujući se i pripremajući za dalji napad. Njegov pokušaj da 29. decembra 1915. godine i kod Grblja probije crnogorsku odbranu pretrpio je neuspjeh. Austrougarskim vojnicima nanešeni su na ovom dijelu fronta znatni gubici, a u crnogorsko zarobljeništvo palo je 6 neprijateljskih vojnika. Artiljerijska vatra vođena je toga dana i na ostalim frontovima, ali ni na jednom dijelu fronta neprijatelj nije uspio natjerati crnogorske vojnike na povlačenje. Naprotiv. Njegov napad na Vučji Do još jednom je odbijen, a na sjevernom i istočnom frontu crnogorske vojske uništeno je jedno neprijateljsko odjeljenje i zarobljeno 15 vojnika (Vuletić oblasnim upravama, DACG). Crnogorska vojska imala je uspjeha i na potezu Dečane – Plav, gdje je nakon dobijenog pojačanja 2. januara 1916. godine protjerala neprijatelja prema Dečanima i osvojila Bogičevicu (Vuletić oblasnim upravama, DACG). Prethodno je crnogorska vojska 30. decembra 1915. godine osvojila neprijateljske položaje kod Vlaha, i protjerala ga u pravcu Rožaja. Na pravcu Rugove neprijatelj je pretrpio znatne gubitke i bio primoran da se povuče do stare Rugovske Reke. Crnogorci su u tom sukobu zaplijenili 12 tovarnih konja sa municijom (Vuletić oblasnim upravama, DACG).¹⁷ Na sjevernom i istočnom frontu vođene su tih dana žestoki artiljerijski okršaji i slabe pješadijske borbe, ali svi neprijateljski napadi bili su odbijeni (Popović oblasnim upravama, DACG).

Na mojkovačkom odsjeku austrougarska vojska napadala je crnogorske položaje 5. januara 1916. godine na potezu Suhi Do – Berane i Rožaje – Berane, ali bez ikakvog uspjeha. Cijelog dana austrougarska vojska jačine 7 bataljona (10 topova, 6

¹⁷ U sukobu prednjih odjeljenja crnogorske i austrougarske vojske u Grblju, neprijatelj je pretrpio „znatne gubitke“. Tom prilikom je stradao i jedan kapetan austrougarske vojske.

brdskih haubica i 6 mitraljeza) veoma energično je napadala crnogorske položaje na potezu Godujevo – Goduša – Vlah – Turjak. Svi neprijateljski napadi bili su odbijeni a glavni udar očekivao se sjutradan, 6. januara 1916. godine. Na frontu Hercegovackog odreda vođena je jaka artiljerijska borba, a kod Bileće i Trebinja primjećeno je jače neprijateljsko grupisanje. Na ostalim frontovima bilo je uglavnom mirno ili je vođena slaba artiljerijska borba (Piletić oblasnim upravama, DACG).

Predviđanja da će na Badnji dan 6. januara 1916. godine desiti glavni neprijateljski udar na položaje crnogorske vojske obistinila su se. Austrougarska vojska je toga dana preduzela silovit napad na cijelom sjevernom i istočnom frontu od Lever Tare do Rugove. Posebno žestoki neprijateljski napadi organizovani su na mojkovačkom odsjeku i na potezu Suhi Do – Berane i Rožaje – Berane. Crnogorske položaje neprijatelj je napao toga dana sa 20 bataljona, 16 topova i većim brojem mitraljeza. Borba je vođena cijelog dana. Gubici s obje strane bili su veliki, posebno neprijateljski. Predveče je borba nakratko prestala, ali je u večernjim satima nastavljena. Osim sela Goduše i Godujeva, položaja Vlaha i lijevog odsjeka Turjaka, koje je zauzeo neprijatelj, ostali položaji nalazili su se u crnogorskim rukama. I na ostalim frontovima toga dana vođene su žestoke borbe (Piletić oblasnim upravama, DACG).

Sjutradan, 7. januara 1916. godine crnogorska vojska vodila je odsutne borbe na mojkovačkom pravcu, gdje je preduzela napad na neprijatelja kod Lepenca. „Borba je bila vrlo uporna, jer se neprijatelj branio vrlo odlučno“, a pojedini položaji prelazili su po nekoliko puta iz ruke u ruku. Ali ono što je bilo najvažnije, crnogorska vojska izvojevala je sjajnu pobjedu na Mojkovcu protiv nadmoćnijeg neprijatelja. Žestoke borbe vođene su toga dana i na potezu Rožaje – Berane, Suhi Do – Berane, Peć – Rugova, ali i na svim ostalim frontovima, gdje je neprijatelj od ranih jutarnjih časova (6 sati) otpočeo napad na Crnu Goru.¹⁸

Uvidjevši da kroz crnogorski dio Sandžaka napredovanje austrougarske vojske ne ide željenim tokom, težište operacija prebačeno je na Lovčenski front, gdje je austrougarska vojska imala izrazitu premoć u ljudstvu (1:6) i u artiljeriji (1:12). Ratne operacije otpočele su 8. januara 1916. godine, kada je austrougarska vojska

¹⁸ „Zbog brojne nadmoćnosti neprijatelj je zauzeo položaj Turjak. Naše trupe zauzele su položaje na lijevoj obali rijeke Lješnice. Na pravcu Peć – Rugovo neprijatelj je energično napadao na naše položaje kod Kujišta i svi su njegovi napadi odbiveni. Na zapadnom frontu neprijatelj je otpočeo napad od 7 sati izjutra, naročito na odsjek Vališta – Gomilice, dještjujući silnom artiljerijskom vatrom iz sviju forova i jedne ratne lađe. Na ostalim odsjecima neprijatelj je otvorao cijelog dana vatru iz sviju svojih baterija, koja je bila vrlo jaka. Pješadijski napad nije preduzimao, već samo vršio artiljerijsku pripremu.“

iz svih artiljerijskih oružja napala Lovćen. No, prilikom uraganskog bombardovanja Lovćena i napada austrougarske vojske, crnogorska vojska držala se više nego hrabro. To je uostalom i priznao neprijatelj („Crnogorski položaji bili su vanredno jaki“). (*Jutarnji list*, 14. januar 1916.). A i činjenice su bile neumoljive – 1260 neprijateljskih vojnika stradalo je tokom lovćenske operacije. Ali u tom trenutku to je bila samo utješna nagrada, jer se Lovćen 11. januara 1916. godine našao u neprijateljskim rukama. Austrougarska vojska zaplijenila je tokom lovćenske operacije i 26 topova. Od toga dva su bila od 12 cm, dva 15 cm i dva mužara od 24 cm, kao i mnogo „streljiva, pušaka, obskrbnih i odjelnih predmeta“. Nedugo potom, austrougarska vojska zauzela je Cetinje (*Jutarnji list*, 14. januar 1916.).

Tom prilikom je, prema austrougarskim tvrdnjama, u njihove ruke palo 154 topova raznog kalibra, 10.000 pušaka, 10 mitraljeza, mnogo municije i ratnog materijala (*Jutarnji list*, 14. januar 1916.).

Prema pisanju austrougarske štampe, nastupanje njene vojske napredovalo je takvom brzinom da su se Crnogorci i Srbi mogli spasiti jedino bjekstvom u Skadar, ako već i za to nije bilo kasno (*Jutarnji list*, 14. januar 1916.). Da su na Cetinju bili riješeni da povuku vojsku iz Crne Gore svakako da bi im to pošlo za rukom. Ali kako se na taj potez nijesu odlučili, za Crnu Goru je zaista bilo kasno. Istina, i tada se dobar dio crnogorske vojske sasvim sigurno mogao povući pred neprijateljem. Mada nijesu svi bili voljni da napuste zemlju. Štaviše jednom broju Crnogoraca ratovanja i stradanja je bilo preko glave, pa okupaciju svoje zemlje nijesu smatrali smakom svijeta. To je ministru vojnom Radomiru Vešoviću, kada je došao da ohrabri Crnogorce u borbi sa Austrougarima na Lovćenskom frontu, navodno saopštio jedan ugledni predstavnik bratstva Vrbica sa Njeguša - „Šta hoćete, sa čim da se bijemo i zašto. Hoćete samo da nam Austrijanci popale kuće i to malo sirotinje što imamo. Ja znam da je ovdje granica između Crne Gore i Austrije i da naše kuće vječno ostaju u Austriji. Nama je krivo ako i u Rovcima ostane sela u kome neće ući Austrijanci“ (Božović, 2015, 540). No, ako se u vjerodostojnost ove izjave može posumnjati, drugi izvori nam jasno govore, da je samo kod dijela naroda postojalo raspoloženje za povlačenjem. Kod crnogorskih vlasti ono je bilo dosta problematično. To potvrđuje u jednoj depeši i ministar unutrašnjih djela Risto Popović, koji na upit oblasnog upravitelja iz Nikšića, da li da se činovnici i narodni poslanici iz te varoši i okoline povlače ispred neprijatelja u slučaju evakuacije varoši odgovorio: „Što se tiče činovnika, narodnih poslanika ne mogu vam dati nikakvo određeno

naređenje. Sva naša teritorija izložena je najezdi neprijatelja. Mogućnosti nema da se preko mora prebacimo. Prema tome činovnici narodni poslanici i vojni obveznici mogu se pridružiti svojim jedinicima s patriotskom idejom da podižu duh u vojsci.“ Što se tiče onih koji nijesu bili vojni obveznici, njima vlasti nijesu branile da se sami opredjele šta će rade. U svakom slučaju na pomoć države nijesu mogli da računaju (Popović Gojniću, DACG). Ovim jako smušenim odgovorom narodu je u stvari poručivano da ostane svojim domovima. Čak i onima koji su bili vojni obveznici ostavljena je mogućnost da se „mogu“ pridružiti vojsci, iako je njihov dužnost bila da budu onamo gdje se nalazi crnogorska vojska. Oni koji su po svaku cijenu željeli da napuste Crnu Goru i odu u inostranstvo to su i učinili. Tako su između ostalih, napustili Crnu Goru austrougarski podanici iz Primorja, ne želeći da čekaju dolazak austrougarske vojske. No, odlazak u inostranstvo otežavalo im je to što nijesu imali pasoše, (ili su bili neispravni) a vapori koji su dolazili u albanske luke prevozili su tih dana isključivo srpske podanike (Vojvoda Petrović Popoviću, DACG). Oni koji nijesu imali problem s tim da dočekaju neprijateljsku vojsku, poput mještana Petrovca, istakli su austrijsku zastavu, ali su je nakon izvjesnog vremena skinuli crnogorski žandarmi i donijeli je u Bar (Nikčević Popoviću, DACG).

U zemlji su tih dana vladale anarhične prilike, a pojedini crnogorski vojnici pljačkali su sve što im se našlo pod ruku (Piletić oblasnoj upravi Rijeka, Nikšić... DACG). Čini nam se da su posebno anarhične prilike vladale u Baru, čije su vlasti nastojale da spriječe pljačkanje državne i privatne imovine, kao i bjegstvo i neposlušnost jednog broja vojnika. U Spiču je prednjačio u pobuni vojnika narednik Savo Vujović iz bataljona Gornjo-crmničkog, koji je pobjegao kući sa 15 Crmničana. Dužnost u Spiču napustio je i vojni telegrafista Marko Zembela iz Ceklina, a ono što je ostalo vojnika u Spiču počeli su se buniti. Ništa bolje prilike nijesu vladale ni u Šestansko-selačkom bataljonu, gdje su se svi vojnici, osim komandanata i nekih 8 vojnika koji su došli u Stari Bar, „razbili kud kamo“. Crnogorske vlasti u Baru pokušavale su zajedno sa vojnim vlastima da uspostave red, ali im je to teško polazilo za rukom, jer je izgređenika bilo više nego što se i moglo pretpostaviti. Izgreda nije nedostajalo ni i u Crmnicima, gdje su starješine i vojnici Gornjo i Donjo crmničkog bataljona porazbijali prazne magazine i činili „varvarstva“ takvih razmjera da su ih i žene osuđivale (Nikčević Ministarstvu, DACG). Kako se rat na ovim prostorima bližio kraju, situacija je potpuno izmicala kontroli i u Starom Baru, (Nikčević Popoviću, DACG) gdje su naoružani vojnici „svi bez razlike“ razbili državne magazine i opljačkali žito, brašno, kože i razne druge stvari ne ostavivši ništa neo-

pljačkano. Nakon što su opljačkali Stari Bar spustili su se u Novi Bar (Pristan) gdje su opljačkali magacine Carinarnice, Barskog Društva, Monopola Duvana i oduzeli sve intendantske konje. Svi napori da se u tome spriječe ostali su bez efekta. Oficiri nijesu ni pokušavali da ih urazume, već su im sami govorili da bace oružje i idu kućama. Komandant Barskog bataljona kapetan Petar Stanišić odbio je da se sastane sa oblasnim upraviteljem i poručio mu da nikakve naredbe neće da sluša. Osim par žandarma i nešto činovništva nikoga u ovoj varoši nije bilo sredinom januara 1916. godine ko bi štitio poredak. A i ti koji su ostali, čuvali su nadleštva s revolverima u rukama, bez hrane i osvjetljenja. Kakvo je rasulo vladalo u Baru tih dana najbolje govori podatak, da tamošnje vlasti nijesu imale koga poslati u izvidnicu da im bar javi „kad neprijatelj nastupi“, jer su komplet bataljoni Crmnički, Barski, Mrkojevički i Šestansko-selački otišli kućama (Nikčević Popoviću, DACG). Oni koji su još uvijek bili u Baru zajedno sa narodom opljačkali su hotel „Marinu“ i italijanski konzulat. Interesnatno, iako su crnogorski vojnici u Baru tih dana opljačkali sve što se opljačkati moglo, sa austrougarskim konzulatom to nije bio slučaj. Naprotiv, čuvali su ga i namjeravali da tu Austrougarima polože oružje. („Mi smo se riješili da čekamo ovdje Austrijance i da im položimo oružje“) (Nikčević Popoviću, DACG). I ono malo činovnika što je ostalo u Baru da čuva poredak, nije bilo zainteresovano da se suprostavlja razuzdanoj rulji. Perjanici koji su čuvali Dvorac na Topolici i izvjesni Turo Mijović napustili su svoju dužnost, a jedan broj vojnika koji su još uvijek bili lojalni vlastima, uopšte nijesu bili zainteresovani da čuvaju Dvorac od izgređnika. Naravno, da u takvim okolnostima ni Dvorac na Topolici nije mogao biti pošteđen. „Izrodi i izdajnici najurili su na sv. Dvor sa ruljom i sve popljačkali i razlupali našu svetinju a čuvaju austrinski konzulat.“ Oblasni upravitelj u Baru Živko Nikčević toliko je bio pun srdžbe, ali i očajan što ne može zaštititi državnu i privatnu imovinu, da je tražio od ministra unutrašnjih djela da što prije pošalje u Bar dvije čete vojnika, kako bi se kaznili izgređnici. „Kumim Vas bogom i Gospodarevim hljebom pošaljite mi dvije čete vojnika dako ugrabe prijed neprijatelja da se izdajnici bez izuzetka strijeljaju. Kažem Vam da ovamo nema nikoga i kumijo sam Vas toliko puta osim nekoliko činovnika telegrafska i kap. Lekića sa dva oficira sve je izdajnik i izrod. Tu su svi kolovođe bez razlike (Nikčević Popoviću, DACG). Ne sumnjamo da crnogorske vlasti nijesu razumjele upravitelja Nikčevića, ali mu očito nijesu mogle pomoći. Tih dana malo je ko bio spreman u Crnoj Gori da sluša naredbe. Stoga je oblasni upravitelj u Baru bio primoran da sa najbližim saradnicima sam brani državnu i privatnu imovinu od izgređnika. I to je, koliko je stizao i mogao,

radio s dosta uspjeha. Sa tri žandarma, dva vojnika i nešto činovništva uspio je da spasi da ne izgori do temelja kuća u kojoj je bila smještena agencija Društva Pulja, koju su zapalili buntovnici. I što je još važnije spriječio je da ne izgore ostale kuće. Osim toga lišio je slobode pet žena koje su za vrijeme požara izlazile iz kuće Društva Pulja, pa se može pretpostaviti da su učestvovala u njenom paljenju ili pljačkanju, kao i pet vojnika Barskog bataljona koji su preko brda Volujice išli u pljačku. U tom metežu doznao i imena trojice Crmničana i Barana, koji su između ostalih u večernjim satima opljačkali radnju izvjesnog Paška Guraša. U pljačkama su prednjačili Crmničani i vojnici Barskog bataljona, od kojih su neki javno govorili da su se potpuno odmetnuli od vlasti („Do sad smo bili vojnici a po sad kačaci“). Tako su se uostalom i ponašali. Sve što se moglo opljačkati, zapaliti i uništiti razuzdani vojnici i stanovnici barskog kraja nijesu pošteđeli. Čak su i školu u Mrkojevićima vojnici Barskog bataljona propisno „razlupali“ (Nikčević Popoviću, DACG).

Nažalost tih dana anarhija je bila prisutna i u ostalim krajevima Crne Gore, ali samo mali broj ljudi je bio voljan da se tome suprostavi. Da bi se vojnici motivisali da održavaju red u Podgorici ministar unutrašnjih djela obećao je da će im se na ime tajina isplaćivati po 5 perpera dnevno (Popović kapetanu Bešiću, DACG). Ali za Crnu Goru je odavno već bilo kasno. Austrougarska vojska osvajala je oprezno stopu po stopu crnogorske teritorije, (Rakočević, 1965, 167) a njeni parlamentari došli su radi nekih pregovora na Božurovo brdo (Gojnić Popoviću, DACG). Dva dana kasnije vojska se na ovom dijelu fronta potpuno otela kontroli, a vojnici Hercegovačkog odreda u Nikšiću lišili su slobode brigadira Jova Bećira, oblasnog upravitelja u Nikšiću Labuda Gojnića, brigadira Vujisića i tražili po putevima ostale komandante i činovnike kako bi ih zatvorili. Oko Nikšića su bile postavili jake straže i nikome nijesu dali da iz njega izađe, niti da razgovara sa uhapšenima (Jovović Popoviću, DACG).

Loše stanje na frontu primoralo je novoizabranu crnogorsku vladu da 10. januara 1916. godine zatraži primirje. No, kako su njeni prijedlozi (potpuna demobilizacija i razoružanje crnogorske vojske uz pomoć Austrougarske, proglašenje neutralnosti, da se vojska nakon demobilisanja ne internira i da kralj Nikola napusti zemlju s počastima) bili odbijeni i tražena безусловna kapitulacija zemlje, crnogorski suveren je 19. januara 1916. napustio Crnu Goru, a dva dana kasnije crnogorska vlada raspustila je crnogorsku vojsku. Nakon odlaska kralja Nikole iz zemlje krunja vlada je preuzela vlast u zemlji i naredila vojsci da se „raziđe sa svojih položaja“. Tako je prestao otpor crnogorske vojske i započela austrougarska okupacija Crne Gore (Andrijašević, 40-41).

Crnogorska vojska počela je da polaže oružje. U Nikšiću su crnogorski vojnici predali samo državno oružje (puške i revolvere), dok crnogorske revolvere, privatne puške, sablje, lovačke puške i drugo naoružanje nijesu predavali (Cerović Popoviću, DACG). To je bilo suprotno instrukcijama vlade, koja je od vojske u Nikšiću tražila da preda samo staro oružje. Onima koji nijesu predali oružje, poput crnogorskih vojnika i oficira u Andrijevici, austrougarski komandant u Beranama poručio je preko svog poslanika Prokopija Vekovića da dođu u Berane i isto polože (Vulević Popoviću, DACG). Očito da na to nijesu bili svi spremni, pa su radiji bili da oružje sakriju ili bace, ali da ga ne predaju neprijatelju (Vujović oblasnoj upravi Podgorica, DACG). No, da se narod bespotreno ne bi izlagao nedaćama ministar unutrašnjih djela savjetovao je kapetanske vlasti u Golubovcima da svako kod koga austrougarska vojska pronade oružje rizikuje zarobljeništvo. Stoga je traženo da se vojnicima i svima koji imaju oružje saopšti da ga svi bez razlike predaju u kapetanskoj kancelariji (Popović kapetanskoj, DACG). Ove mjere su teško padale Crnogorcima, ali prilike su bile takve da se moralo privikavati na okupaciju. Naravno, i na nove gospodare.

REFERENCES:

- Andrijašević. Ž.** Crnogorska politička misao (1900-1918).
- Božović M.** (2015). Pad Lovćena i slom Crne Gore 1915. godine.
- Jovanović I.** (1998). Na dvoru kralja Nikole: Uspomene iz mog života.
- Kadić M. Kasalica B.** (2015). Operacije crnogorske vojske 1914-1916.
- Stevenson D.** (2014). 1914-1918: povijest Prvog svjetskog rata.
- Šćekić M. (2017). Iza linija fronta: Crna Gora 1914-1916.
- Rakočević N.** (1965). Crna Gora u Prvom svjetskom ratu 1914-1918. Operacije crnogorske vojske u Prvom svjetskom ratu (1954).
Glas Crnogorca, br. 33, 21. jun 1914.
Glas Crnogorca, br. 37, 15. jul 1914.
Glas Crnogorca, br. 39, 25. jul 1914.
Glas Crnogorca, br. 51, 1. novembar 1915.
Glas Crnogorca, br. 53, 12. novembar 1915.
Glas Crnogorca, br. 61, 19. decembar 1915.
Politika, br. 3744, 17. jun 1914.
Srpske novine, 24. februar 1915.
Jutarnji list, br. 1330, 3. decembar 1915.
Jutarnji list, br. 1343, 16. decembar 1915.
Jutarnji list, br. 1343, 19. decembar 1915.
Jutarnji list, br. 1343, 21. decembar 1915.
Jutarnji list, br. 1370, 9. januar 1916.
Jutarnji list, br. 1370, 14. januar 1916.
- V. Petrović, predsjednik opštine Ulcinj – S. Vuletiću, ministru unutrašnjih djela,

28. jul., Ministarstvo unutrašnjih djela, Upravno odjeljenje, fascikla 150, 3453/1, Državni arhiv Crne Gore (DACG).

Sekretar Ž. Nikčević, zastupnik oblasnog upravitelja u Baru – S. Vuletiću, ministru unutrašnjih djela, 12. avgust. 1914, Ministarstvo unutrašnjih djela, Upravno odjeljenje, fascikla 150, 3439/2, Državni arhiv Crne Gore (DACG).

D. Vukotić, oblasni upravitelj u Pljevljima – S. Vuletiću, ministru unutrašnjih djela, 28. septembar 1915, Ministarstvo unutrašnjih djela, Upravno odjeljenje, fascikla 167, 3311/3, Državni arhiv Crne Gore (DACG).

S. Vuletić, ministar unutrašnjih djela – Oblasnim upravama, 10. oktobar 1915, Ministarstvo unutrašnjih djela, Upravno odjeljenje, fascikla 167, 3407, Državni arhiv Crne Gore (DACG).

Ministartvo unutrašnjih djela – S. Vuletiću, ministru unutrašnjih djela, Ministarstvo unutrašnjih djela, Upravno odjeljenje, fascikla 168, 3452/2, Državni arhiv Crne Gore (DACG).

S. Vuletić, ministar unutrašnjih djela – Oblasnim upravama, 18. oktobar 1915, Ministarstvo unutrašnjih djela, Upravno odjeljenje, fascikla 168, 3476, Državni arhiv Crne Gore (DACG).

S. Vuletić, ministar unutrašnjih djela – Oblasnoj upravi na Cetinju i ostalim Oblasnim upravama, 19. oktobar 1915, Ministarstvo unutrašnjih djela, Upravno odjeljenje, fascikla 168, 3484/2, Državni arhiv Crne Gore (DACG).

S. Vuletić, ministar unutrašnjih djela – Oblasnim upravama, 7. novembar 1915, Ministarstvo unutrašnjih djela, Upravno odjeljenje, fascikla 169, 3654/2, Državni arhiv Crne Gore (DACG).

M. Petrović, oblasni upravitelj u Peći – S. Vuletić, ministar unutrašnjih djela, 2. novembar 1915, Ministarstvo unutrašnjih djela, Upravno odjeljenje, fascikla 169, 3664/4, Državni arhiv Crne Gore (DACG).

Sekretar Ž. Nikčević, zastupnik oblasnog upravitelja u Baru – Ministarstvu unutrašnjih djela, 28. novembar 1915, Ministarstvo unutrašnjih djela, Upravno odjeljenje, fascikla 168, 3554/2, Državni arhiv Crne Gore (DACG).

Sekretar M. Radonjić, zastupnik oblasnog upravitelja u Andrijevici – S. Vuletiću,

ministru unutrašnjih djela, 30. oktobar 1915, Ministarstvo unutrašnjih djela, Upravno odjeljenje, fascikla 168, 3583/2, Državni arhiv Crne Gore (DACG).

J. Bakić, oblasni upravitelj u Beranama – S. Vuletiću, ministru unutrašnjih djela, 8. novembar 1915, Ministarstvo unutrašnjih djela, Upravno odjeljenje, fascikla 169, 3662/2, Državni arhiv Crne Gore (DACG).

J. Bakić, oblasni upravitelj u Beranama – S. Vuletiću, ministru unutrašnjih djela, 10. novembar 1915, Ministarstvo unutrašnjih djela, Upravno odjeljenje, fascikla 169, 3662/2, Državni arhiv Crne Gore (DACG).

J. Bakić, oblasni upravitelj u Beranama – S. Vuletiću, ministru unutrašnjih djela, 28. novembar 1915, Ministarstvo unutrašnjih djela, Upravno odjeljenje, fascikla 169, 3662/2, Državni arhiv Crne Gore (DACG).

Sudija Fatić i kapetan Vojvodić – S. Vuletiću, ministru unutrašnjih djela, 7. novembar 1915, Ministarstvo unutrašnjih djela, Upravno odjeljenje, fascikla 169, 3691/6.; 3691/2, Državni arhiv Crne Gore (DACG).

L. Gojnić, oblasni upravitelj u Nikšiću – S. Vuletiću, ministru unutrašnjih djela, 11. novembar 1915, Ministarstvo unutrašnjih djela, Upravno odjeljenje, fascikla 169, 3719/2, Državni arhiv Crne Gore (DACG).

L. Gojnić, oblasni upravitelj u Nikšiću – S. Vuletiću, ministru unutrašnjih djela, 12. novembar 1915, Ministarstvo unutrašnjih djela, Upravno odjeljenje, fascikla 169, 3719/2, Državni arhiv Crne Gore (DACG).

L. Gojnić, oblasni upravitelj u Nikšiću – S. Vuletiću, ministru unutrašnjih djela, 15. novembar 1915, Ministarstvo unutrašnjih djela, Upravno odjeljenje, fascikla 169, 3719/2, Državni arhiv Crne Gore (DACG).

L. Gojnić, oblasni upravitelj u Nikšiću – S. Vuletiću, ministru unutrašnjih djela, 19. novembar 1915, Ministarstvo unutrašnjih djela, Upravno odjeljenje, fascikla 169, 3719/2, Državni arhiv Crne Gore (DACG).

L. Gojnić, oblasni upravitelj u Nikšiću – S. Vuletiću, ministru unutrašnjih djela, 22. novembar 1915, Ministarstvo unutrašnjih djela, Upravno odjeljenje, fascikla 169, 3719/2, Državni arhiv Crne Gore (DACG).

P. Plamenac, oblasni upravitelj u Podgorici – S. Vuletiću, ministru unutrašnjih dje-

la, 14. novembar 1915, Ministarstvo unutrašnjih djela, Upravno odjeljenje, fascikla 169, 3730/67, Državni arhiv Crne Gore (DACG).

P. Plamenac, oblasni upravitelj u Podgorici – Ministarstvu unutrašnjih djela, 20. novembar 1915, Ministarstvo unutrašnjih djela, Upravno odjeljenje, fascikla 169, 3770/2, Državni arhiv Crne Gore (DACG).

S. Vuletić, ministar unutrašnjih djela – Ministarskom savjetu, 28. novembar 1915, Ministarstvo unutrašnjih djela, Upravno odjeljenje, fascikla 170, 3829, Državni arhiv Crne Gore (DACG).

T. Milošević, administrator bjelopoljske oblasti – Ministarstvu unutrašnjih djela, 19. novembar 1915, Ministarstvo unutrašnjih djela, Upravno odjeljenje, fascikla 169, 3762/2, Državni arhiv Crne Gore (DACG).

T. Milošević, administrator bjelopoljske oblasti – Ministarstvu unutrašnjih djela, 27. novembar 1915, Ministarstvo unutrašnjih djela, Upravno odjeljenje, fascikla 169, 3762/2, Državni arhiv Crne Gore (DACG).

Sekretar Nikolić, zastupnik oblasnog upravitelja u Nikšiću – Ministarstvu unutrašnjih djela, 24. decembar 1915, Ministarstvo unutrašnjih djela, Upravno odjeljenje, fascikla 171, 4048/2, Državni arhiv Crne Gore (DACG).

S. Vuletić, ministar unutrašnjih djela – Oblasnim upravama, 17. novembar 1915, Ministarstvo unutrašnjih djela, Upravno odjeljenje, fascikla 169, 3748/2, Državni arhiv Crne Gore (DACG).

S. Vuletić, ministar unutrašnjih djela – Oblasnim upravama, 19. novembar 1915, Ministarstvo unutrašnjih djela, Upravno odjeljenje, fascikla 169, 3748/2, Državni arhiv Crne Gore (DACG).

S. Vuletić, ministar unutrašnjih djela – Oblasnim upravama, 22. novembar 1915, Ministarstvo unutrašnjih djela, Upravno odjeljenje, fascikla 169, 3748/2, Državni arhiv Crne Gore (DACG).

S. Vuletić, ministar unutrašnjih djela – Oblasnim upravama, 24. novembar 1915, Ministarstvo unutrašnjih djela, Upravno odjeljenje, fascikla 169, 3748/2, Državni arhiv Crne Gore (DACG).

S. Vuletić, ministar unutrašnjih djela – Oblasnim upravama, 25. novembar 1915,

Ministarstvo unutrašnjih djela, Upravno odjeljenje, fascikla 169, 3748/2, Državni arhiv Crne Gore (DACG).

S. Vuletić, ministar unutrašnjih djela – Oblasnim upravama, 2. decembar 1915, Ministarstvo unutrašnjih djela, Upravno odjeljenje, fascikla 169, 3748/2, Državni arhiv Crne Gore (DACG).

S. Vuletić, ministar unutrašnjih djela – Oblasnim upravama, 5. decembar 1915, Ministarstvo unutrašnjih djela, Upravno odjeljenje, fascikla 169, 3748/2, Državni arhiv Crne Gore (DACG).

S. Vuletić, ministar unutrašnjih djela – Oblasnim upravama, 15. decembar 1915, Ministarstvo unutrašnjih djela, Upravno odjeljenje, fascikla 169, 3748/2, Državni arhiv Crne Gore (DACG).

S. Vuletić, ministar unutrašnjih djela – Oblasnim upravama, 16. decembar 1915, Ministarstvo unutrašnjih djela, Upravno odjeljenje, fascikla 169, 3748/2, Državni arhiv Crne Gore (DACG).

S. Vuletić, ministar unutrašnjih djela – Oblasnim upravama, 17. decembar 1915, Ministarstvo unutrašnjih djela, Upravno odjeljenje, fascikla 169, 3748/2, Državni arhiv Crne Gore (DACG).

S. Vuletić, ministar unutrašnjih djela – Oblasnim upravama, 18. decembar 1915, Ministarstvo unutrašnjih djela, Upravno odjeljenje, fascikla 169, 3748/2, Državni arhiv Crne Gore (DACG).

S. Vuletić, ministar unutrašnjih djela – Oblasnim upravama, 21. decembar 1915, Ministarstvo unutrašnjih djela, Upravno odjeljenje, fascikla 169, 3748/2, Državni arhiv Crne Gore (DACG).

J. Bakić, oblasni upravitelj u Beranama – Ministarstvu unutrašnjih djela, 24. novembar 1915, Ministarstvo unutrašnjih djela, Upravno odjeljenje, fascikla f-170, 3800/2, Državni arhiv Crne Gore (DACG).

Komandir S. Lazarević, komandant žandarmerijskog kora – Ministarstvu unutrašnjih djela, 27. novembar 1915, Ministarstvo unutrašnjih djela, Upravno odjeljenje, fascikla 170, 3876/2, Državni arhiv Crne Gore (DACG).

Kapetan M. Mijušković, kapetanski Sud u Pješivcima – Oblasnoj upravi Cetinje, 1.

decembar 1915, Ministarstvo unutrašnjih djela, Upravno odjeljenje, fascikla 170, 3906, Državni arhiv Crne Gore (DACG).

D. Vukotić, oblasni upravitelj u Pljevljima – S. Vuletiću, ministru unutrašnjih djela, 12. novembar 1915, Ministarstvo unutrašnjih djela, Upravno odjeljenje, fascikla 169, 3716/2, Državni arhiv Crne Gore (DACG).

Propagandni letak, bez datuma, Ministarstvo unutrašnjih djela, Upravno odjeljenje, fascikla 169, 3780/2, Državni arhiv Crne Gore (DACG).

Sekretar Ž. Nikčević, zastupnik oblasnog upravitelja u Baru – Ministarstvu unutrašnjih djela, 23. novembar 1915, Ministarstvo unutrašnjih djela, Upravno odjeljenje, fascikla 170, 3789/2, Državni arhiv Crne Gore (DACG).

Vojvoda B. Petrović, oblasni upravitelj u Skadru – S. Vuletiću, ministru unutrašnjih djela, 29. novembar 1915, Ministarstvo unutrašnjih djela, Upravno odjeljenje, fascikla 170, 3835/2, Državni arhiv Crne Gore (DACG).

Sekretar B. Milanović, zastupnik oblasnog upravitelja u Skadru – S. Vuletiću, ministru unutrašnjih djela, 29. novembar 1915, Ministarstvo unutrašnjih djela, Upravno odjeljenje, fascikla 170, 3837/2, Državni arhiv Crne Gore (DACG).

M. Petrović, oblasni upravitelj u Beranama – S. Vuletiću, ministru unutrašnjih djela, 29. novembar 1915, Ministarstvo unutrašnjih djela, Upravno odjeljenje, fascikla 170, 3871/2, Državni arhiv Crne Gore (DACG).

Kapetan Đ. Vrbica – Oblasnoj upravi Cetinje, 2. decembar 1915, Ministarstvo unutrašnjih djela, Upravno odjeljenje, fascikla 170, 3890/2, Državni arhiv Crne Gore (DACG).

Sekretar Ž. Nikčević, zastupnik oblasnog upravitelja u Baru – R. Popoviću, ministru unutrašnjih djela, 2. januar 1916, Ministarstvo unutrašnjih djela, Upravno odjeljenje, fascikla 172, 11/4, Državni arhiv Crne Gore (DACG).

S. Piletić, načelnik Ministarstva unutrašnjih djela – Oblasnim upravama, 24. decembar 1915, Ministarstvo unutrašnjih djela, Upravno odjeljenje, fascikla 171, 4045/2, Državni arhiv Crne Gore (DACG).

R. Popović, ministar unutrašnjih djela – brigadiru R. Vešoviću, ministru vojnom, 26. decembar 1915, Ministarstvo unutrašnjih djela, Upravno odjeljenje, fascikla 171,

4058, Državni arhiv Crne Gore (DACG).

Sekretar B. Milanović, zastupnik oblasnog upravitelja u Skadru – S. Vuletiću, ministru unutrašnjih djela, 4. decembar 1915, Ministarstvo unutrašnjih djela, Upravno odjeljenje, fascikla 171, 4058, Državni arhiv Crne Gore (DACG).

Sekretar Vuletić, zastupnik oblasnog upravitelja u Podgorici – S. Vuletiću, ministru unutrašnjih djela, 16. decembar 1915, Ministarstvo unutrašnjih djela, Upravno odjeljenje, fascikla 171, 3983/2, Državni arhiv Crne Gore (DACG).

Sekretar B. Milanović, zastupnik oblasnog upravitelja u Skadru – Ministarstvu unutrašnjih djela, 15. decembar 1915, Ministarstvo unutrašnjih djela, Upravno odjeljenje, fascikla 171, 3970/2, Državni arhiv Crne Gore (DACG).

S. Piletić, načelnik Ministarstva unutrašnjih djela – Oblasnoj upravi u Baru, 26. decembar 1915, Ministarstvo unutrašnjih djela, Upravno odjeljenje, fascikla 171, 4058/2, Državni arhiv Crne Gore (DACG).

Sekretar A. Mrčarica, zastupnik oblasnog upravitelja u Skadru – R. Popoviću, ministru unutrašnjih djela, 29. decembar 1915, CG, Ministarstvo unutrašnjih djela, Upravno odjeljenje, fascikla 172, 12/2, Državni arhiv Crne Gore (DACG).

Sekretar A. Mrčarica, zastupnik oblasnog upravitelja u Skadru – Ministarstvu unutrašnjih djela, 3. januar 1916, CG, Ministarstvo unutrašnjih djela, Upravno odjeljenje, fascikla 172, 12/2, Državni arhiv Crne Gore (DACG).

L. Gojnić, oblasni upravitelj u Nikšiću – R. Popoviću, ministru unutrašnjih djela, 4. januar 1916, Ministarstvo unutrašnjih djela, Upravno odjeljenje, fascikla 172, 29/2, Državni arhiv Crne Gore (DACG).

M. Petrović, oblasni upravitelj u Podgorici – Ministarstvu unutrašnjih djela, 13. decembar 1915, Ministarstvo unutrašnjih djela, Upravno odjeljenje, fascikla 171, 3959/12, Državni arhiv Crne Gore (DACG).

M. Petrović, oblasni upravitelj u Beranama – S. Vuletiću, ministru unutrašnjih djela, 8. decembar 1915, Ministarstvo unutrašnjih djela, Upravno odjeljenje, fascikla 171, 3944/2, Državni arhiv Crne Gore (DACG).

Brigadir R. Vešović, komandant Starosrbijanskog odreda – S. Vuletiću, ministru unutrašnjih djela, 1. novembar 1915, Ministarstvo unutrašnjih djela, Upravno

odjeljenje, fascikla 169, 3700/6, Državni arhiv Crne Gore (DACG).

B. Đurašković – S. Vuletiću, ministru unutrašnjih djela, 11. novembar 1915, Ministarstvo unutrašnjih djela, Upravno odjeljenje, fascikla 169, 3703/7; 3703/4, Državni arhiv Crne Gore (DACG).

S. Marković, predsjednik Opštine Podgorica – S. Vuletiću, ministru unutrašnjih djela, 20. novembar 1915, Ministarstvo unutrašnjih djela, Upravno odjeljenje, 171, 3963/1, Državni arhiv Crne Gore (DACG).

B. Đurašković – Ministarstvu unutrašnjih djela, 24. decembar 1915; 4059/2, Maguljeni, saobraćajni odsjek – A. Radoviću, ministru finansija i građevina, 24. decembar 1915, Ministarstvo unutrašnjih djela, Upravno odjeljenje, fascikla 171, 4059/4, Državni arhiv Crne Gore (DACG).

S. Vuletić, ministar unutrašnjih djela – Oblasnim upravama, 16. decembar 1915, Ministarstvo unutrašnjih djela, Upravno odjeljenje, fascikla 171, 3982, Državni arhiv Crne Gore (DACG).

N. Vuletić, zastupnik predsjednika Opštine Cetinje – S. Vuletiću, ministru unutrašnjih djela, 11. novembar 1915, Ministarstvo unutrašnjih djela, Upravno odjeljenje, fascikla 169, 3743/11, Državni arhiv Crne Gore (DACG).

R. Popović, ministar unutrašnjih djela – Oblasnim upravama, bez datuma, Ministarstvo unutrašnjih djela, Upravno odjeljenje, fascikla 171, 4032/2, Državni arhiv Crne Gore (DACG).

J. Bakić, oblasni upravitelj u Beranama – S. Vuletiću, ministru unutrašnjih djela, 16. novembar 1915, Ministarstvo unutrašnjih djela, Upravno odjeljenje, fascikla -169, 3777/4, Državni arhiv Crne Gore (DACG).

Vojovoda B. Petrović, oblasni upravitelj u Skadru – R. Popoviću, ministru unutrašnjih djela, 1. januar 1916, Ministarstvo unutrašnjih djela, Upravno odjeljenje, fascikla -172, 14/4, Državni arhiv Crne Gore (DACG).

L. Gojnić, oblasni upravitelj u Nikšiću – S. Vuletić, ministar unutrašnjih djela, 3. decembar 1915, Ministarstvo unutrašnjih djela, Upravno odjeljenje, fascikla 171, 3938/1, Državni arhiv Crne Gore (DACG).

J. Bakić, oblasni upravitelj u Andrijevići – S. Vuletiću, ministru unutrašnjih djela,

1. decembar 1915, Ministarstvo unutrašnjih djela, Upravno odjeljenje, fascikla 171, 3959/6, Državni arhiv Crne Gore (DACG).

Dr N. Škerović, pomoćnik oblasnog upravitelja u Podgorici – S. Vuletiću, ministru unutrašnjih djela, 3. decembar 1915, Ministarstvo unutrašnjih djela, Upravno odjeljenje, fascikla 171, 3959/4, Državni arhiv Crne Gore (DACG).

Oblasna uprava u Skadru – S. Vuletiću, ministru unutrašnjih djela, 23. novembar 1915, Ministarstvo unutrašnjih djela, Upravno odjeljenje, fascikla 170, 3790/2, Državni arhiv Crne Gore (DACG).

S. Piletić, načelnik Ministarstva unutrašnjih djela – Oblasnoj upravi Rijeka, Nikšić, Bar, Podgorica, 1916, Ministarstvo unutrašnjih djela, Upravno odjeljenje, fascikla 172, 11/2, Državni arhiv Crne Gore (DACG).

Sekretar Ž. Nikčević, zastupnik oblasnog upravitelja u Baru – Ministarstvu unutrašnjih djela, 1. januar 1916, Ministarstvo unutrašnjih djela, Upravno odjeljenje, fascikla 172, 11/26, Državni arhiv Crne Gore (DACG).

R. Popović, ministar unutrašnjih djela – plemenskom kapetanu J. Bešiću, 8. januar 1916, Ministarstvo unutrašnjih djela, Upravno odjeljenje, fascikla 172, 40, Državni arhiv Crne Gore (DACG).

G. Cerović, oblasni upravitelj u Nikšiću – R. Popoviću, ministru unutrašnjih djela, 9. januar 1916, Ministarstvo unutrašnjih djela, Upravno odjeljenje, fascikla 172, 40, Državni arhiv Crne Gore (DACG).

R. Popović, ministar unutrašnjih djela – kapetanskoj vlasti u Golubovcima, 9. januar 1916, Ministarstvo unutrašnjih djela, Upravno odjeljenje, fascikla 172, 55/2, Državni arhiv Crne Gore (DACG).

Kapetan S. Vulević, zastupnik oblasnog upravitelja u Andrijevići – R. Popoviću, ministru unutrašnjih djela, 9. januar 1916, Ministarstvo unutrašnjih djela, Upravno odjeljenje, fascikla 172, 50/2, Državni arhiv Crne Gore (DACG).

Plemenski kapetan B. Vujović – Oblasnoj upravi Podgorica, 11. januar 1916, Ministarstvo unutrašnjih djela, Upravno odjeljenje, fascikla 172, 54, Državni arhiv Crne Gore (DACG).

Brigadir M. Medenica, komandant Kolašinske brigade – kapetanu G. Drljeviću, ko-

mandantu izviđačkog bataljona, 17. septembar 1914, Ministarstvo vojno, Kolašinska brigada, fascikla 1, 153, Državni arhiv Crne Gore (DACG).

Divizijar, serdar J. Vukotić, komandnat Sandžačke vojske – R. Popoviću, zastupniku ministra predsjednika, 6. decembar. 1915, Ministarski savjet, fascikla 25, 186/1, Državni arhiv Crne Gore (DACG).